

อภิธานมัตถสังคหะ และคำอธิบาย

ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ
จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธัมมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๔

วิธีสังคหวิภาค

กองทุนธรรมนิธิ
จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

(สงวนลิขสิทธิ์)

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือ
จำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิ
เพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงคำ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔
หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด โทร. 08-5119-7339

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ **ทิฐฐัมมิกัตถะ** - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหาด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ **สัมปรายิกัตถะ** - ประโยชน์ในภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ **ปรมัตถะ** - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรมเหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พึงธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟังธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรมมาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรมเหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้านปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ในปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก็นิยามปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวางมาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดขึ้นหลัง ที่ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกแก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการทำนารวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเจท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริจเจทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนรวมกันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกอย่างยิ่งแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่สับสน พั่นเผื่อ.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเจททั้ง ๙ ไว้ อย่างนี้ คือ :

ปริจเจทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มีกุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๘ หรือ ๑๐๐ อย่าง ปริจเจทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริจเจทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้ทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเจทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเจทข้างต้นนั้น.

ปริจเจทที่ ๔ ชื่อว่า “วิธิสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิถิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง (๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วิถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภูมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่างๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาณัตถ์ที่ ๓ คือ รูป ให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภูมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาณัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาณัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวไว้ใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดอกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่างๆ หมวดขันธ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจัยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปฏิจจสมุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปฏิฐานนัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัญฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภिरหมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐฐสาลินีเป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวะธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า **อรรถกถานี้วก้อย** เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วก้อยที่เล็กกว่านี้วก้อ.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ รचनाโดยท่าน **พระอนุรุธาจารย์** ชาวกรุงอนุราชปุระ เมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิมรรค ผลงานด้านปกรณ์อิทธิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจจัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถกถานี้วก้อย.

ก็ คำพูดในอิทธิมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงานศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทยเรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อิทธิมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่นๆ เช่นว่า อิทธิมัตถวิภาวิณี ที่อธิบายอิทธิมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูปเดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญจุสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิมรรค ที่แต่งโดยท่านพระอาจารย์ธรรมपालะ เป็นต้น ซึ่ง แม้จะได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อิทธิมัตถสังคหะนี้ได้ ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถาอัฐสาลินี เป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอิทธิมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลีเป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์บาลี อรรถกถาต่างๆ หลายๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อคำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูดของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะระบุหลักฐาน ที่ไปที่มาของคำอธิบายนั้นๆ ตรงๆ ได้ ทั้งๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวตนเลยก็ตาม ถ้าท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้ค้นดูเอง เป็นรายๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อิทธิมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอิทธิมปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พันเผื่อ แน่นอน. หรือแม้ (๔)

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ประการเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในตัวสภาวะธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน **อภิสสาสนี** ว่า “**อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเยว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถเณตปิ น ธมฺมกถิกา**” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถึก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้จะกล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถึก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวยังสภาวะธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวะธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมการชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่นๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสวัสดิ์ตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดิ์แห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

๓๐ ป.ค. ๒๕๔๕

สารบัญ

หน้า

ประวัติสังคหะ	๑
ฉักกะ (ธรรมหมวด ๖) ๖ หมวด	๒
นัยความเป็นไปของวิถิจิตที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางปัญจทวาร	๖
อายุของรูปธรรม	๖
อดีตมรรค	๙
มรรค	๑๘
ปริตตมรรค	๒๐
อดีตปริตตมรรค	๒๒
วาระ ๔ แห่งวิถิจิตทางปัญจทวาร	๒๔
ภาพแสดงวิถิจิตทางปัญจทวาร	๒๖
วิภูตมรรค, อวิภูตมรรค, วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร	๒๘
ภาพแสดงมโนทวารวิถิจิต วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร	๓๑
วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา	๓๑
ประเภทแห่งมโนทวารวิถิจิต วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา	๓๗
ตทาลัมพนนิยม	๔๑
ชวณนิยม	๕๒
บุคคลเภทะ	๕๘
ภูมิวิภาคะ	๖๔

อภิธานมัตถสังคหะ และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค

ปวัตติสังคหะ

คาถาปรารภปวัตติสังคหะ

จิตตูปปาทานมิจุเจ้า

กตฺวา สงฺคหฺมุตฺตรํ

ภูมิปุคฺคฺลเกเทน

ปฺพุพฺพาปรนียามิตํ

ปวัตติสฺสคฺห์ นาม

ปฏิสฺสนธิปฺวัตติยํ

ปวกฺขามิ สฺมาเสณ

ยถาสฺมวโต กถํ

แปลว่า

ข้าพเจ้าครั้นได้ทำสังคหะ (การรวบรวม) อันยอดเยี่ยมแห่งจิตตูป-
ปาตทั้งหลาย โดยประการที่กล่าวนี้แล้ว ก็จักขอกล่าวสังคหะ (การ
รวบรวม) ชื่อว่าปวัตติสังคหะ (การรวบรวมความเป็นไปแห่งจิตตูป-
ปาต) ในปฏิสสนธิกาลและในปวัตติกาล ซึ่งเป็นสังคหะที่ได้กำหนด
หมายไว้ด้วยจิตตวก่อนและจิตตวหลัง ตามความต่างกันแห่งภูมิ
และบุคคล โดยย่อ ตามสมควรแก่ความเกิดได้ คืออย่างไร

คำอธิบาย

ประกอบความว่า ข้าพเจ้าครั้นได้ทำสังคหะ คือการรวบรวมประเภทหมวด
ธรรมโดยการจำแนกเป็นสังคหะมีเวทนาสังคหะเป็นต้น อันยอดเยี่ยม คือสูงส่ง
แห่งจิตตูปปาตทั้งหลาย คือแห่งนามขันธ์ ๔ โดยประการที่กล่าวนี้ คือโดยนัย
ดังได้กล่าวนี้แล้ว ก็จักขอกล่าวสังคหะ (การรวบรวม) ที่ ชื่อว่าปวัตติสังคหะ คือ
การรวบรวมความเป็นไปแห่งจิตตูปปาตทั้งหลาย ในปฏิสสนธิกาล คือในอุปปาท-
ขณะแห่งปฏิสสนธิจิต และในปวัตติกาล คือในกาลภายหลังแต่อุปปาตขณะแห่ง

ปฏิสนธิ์นั้นไป ซึ่งเป็นสังคหะที่ได้กำหนดไว้ด้วยจิตดวงก่อนและจิตดวงหลัง
อย่างนี้คือ จิตดวงนี้มีต่อจากจิตดวงนี้ ประมาณเท่านี้ดวง จิตแม้ประมาณเท่านี้
ดวง ก็มีในลำดับถัดไปจากจิตดวงนี้ ตามความต่างกันแห่งภูมิ คือตามความต่าง
กันแห่งภูมิ ๔ มีกามาวจรภูมิเป็นต้น และบุคคล มีทวิเหตุบุคคล (บุคคลผู้มี
เหตุ ๒) เป็นต้น โดยย่อ คือโดยสังเขป ตามสมควรแก่ความเกิดได้ คือเท่าที่
เป็นไปได้โดยปัจจัย (ต่อไป) อีก ฉะนั้นแล.

ฉกกะ (ธรรมหมวด ๖) ๖ หมวด

พึงทราบฉกกะ (ธรรมหมวด ๖) ๖ หมวดในวิธีสังคหะ คือ:-

๑. วัตถุ ๖ (ธรรมที่อาศัยอยู่แห่งจิตและเจตสิก ๖ อย่าง มีจักขุวัตถุเป็นต้น)
 ๒. ทวาร ๖ (ธรรมอันเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปแห่งวิถีจิต มี ๖ อย่าง
มีจักขุทวาร เป็นต้น)
 ๓. อารมณ ๖ (ธรรมที่จิตและเจตสิกหน่วงเหนี่ยว คือรู้ มี ๖ อย่าง มี
รูปารมณเป็นต้น)
 ๔. วิญญาน ๖ (ธรรมที่รู้วิเศษซึ่งอารมณ ๖ อย่าง มีจักขุวิญญาน
เป็นต้น)
 ๕. วิถี ๖ (แนวทางที่จิตเป็นไป คือลำดับความเป็นไปของจิต ๖ อย่าง มี
จักขุทวารวิถีเป็นต้น)
 ๖. วิสยัปปวัตติ ๖ (ความเป็นไปแห่งอารมณทางทวารต่างๆ ๖ อย่าง มี
อดีตมหันตารมณเป็นต้น)
- ส่วนจิตที่พ้นวิธียังวิสยัปปวัตติ ๓ อย่าง คือ กรรม กรรมนิमित และคตินิमित

คำอธิบายฉกกะ ๖

วัตถุ ทวาร และอารมณ แม้ว่าท่านอาจารย์ได้กล่าวแล้วในสังคหะ ๖ มี
เวทนาสังคหะเป็นต้น ในปริจเฉทที่ ๓ ถึงกระนั้น ท่านก็นำมาวางไว้ในที่นี้อีก เพื่อ
แสดงประวัติสังคหะให้บริบูรณ์ โดยไม่ต้องมีคำอธิบายซ้ำอีก

กัวิญญานทั้งหลาย แม้จะมีการจำแนกโดยภูมิ ชาติ เป็นต้น รวมได้เป็น
๘๙ อย่าง หรือ ๑๒๑ อย่าง หรือยิ่งกว่านั้นก็ตาม ทว่าเมื่อจะว่าโดยที่ตั้งอาศัย
แล้วก็มี ๖ อย่างเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิญญาน ๖” ดังนี้:-

แนวทางแห่งความเป็นไปของจิต คือความสืบต่อกันไปแห่งจิต ทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า วิถี, มี ๖ เพราะเป็นไปทางทวาร ๖ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิถี ๖” ดังนี้

ความเป็นไป หรือลักษณะที่เป็นไปแห่งอารมณ์ในทวารทั้งหลาย และความเป็นไปแห่งจิตในอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า วิสยัปปวัตติ

ชื่อว่า จิตที่พ้นวิถี ได้แก่ จิตที่เป็นไปพ้นทวาร ไม่อาศัยทวาร เพราะเป็นไปโดยกิจ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ มีวิสยัปปวัตติ คือมีความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมเป็นต้น ที่จิตตอนใกล้ตายในภพก่อนหน่วงเหนี่ยวเอา เพื่อประโยชน์แก่ปฏิสนธิในภพนี้ ก็เนื้อความพิสดารเกี่ยวกับอารมณ์ ๓ อย่างเหล่านี้ จักปรากฏข้างหน้า (ในปริจเฉทที่ ๕)

วิญญาน ๖

ในฉกกะทั้ง ๖ นั้น วัตถุ, ทวาร และอารมณ์ มีนัยอันซ้ำพเจ้าได้กล่าวแล้วในตอนก่อน (ในปริจเฉทที่ ๓) นั้นเทียว (เพราะฉะนั้น ก็จะไม่ขออธิบายซ้ำในปริจเฉทนี้อีก)

ชื่อว่า วิญญาน ๖ คือ จักขุวิญญาน ๑ โสทวิญญาน ๑ ชานวิญญาน ๑ ชิวหาวิญญาน ๑ กายวิญญาน ๑ มโนวิญญาน ๑

คำอธิบายวิญญาน ๖

ความหมายของคำว่า จักขุวิญญาน เป็นต้น ได้กล่าวแล้วในหนก่อน (ในปริจเฉทที่ ๑ และปริจเฉทที่ ๓)

ก็การกำหนดวิญญานเป็น ๖ อย่าง มีจักขุวิญญานเป็นต้น อย่างนี้ นี่เป็นการกำหนดไปตามความต่างกันแห่งที่อยู่อาศัย (วัตถุ) และอารมณ์ อย่างนี้ คืออาศัยในจักขุแล้วรู้เฉพาะรูปารมณ์ ก็ชื่อว่า จักขุวิญญาน อย่างนี้ เป็นต้น ส่วนมโนวิญญาน แม้จะไม่ได้ชื่อตามที่อยู่อาศัยโดยตรงเหมือนอย่างวิญญาน ๕ ข้างต้น เพราะมโน คือจิต (ภวังคจิต) ไม่ใช่วัตถุ ถึงกระนั้น ชื่อนี้ก็ย่อมได้โดยอ้างอิงวัตถุและอารมณ์เป็นเครื่องกำหนดนั่นแหละ อย่างนี้ คือ จิตเหล่าใดเป็นไปอาศัย

หทยวัตถุแน่นอนก็ดี ไม่แน่นอนก็ดี ไม่อาศัยเลยก็ดี และรู้อารมณ์ ๖ หรือแม้เฉพาะที่ ๖ ที่รวมเรียกว่า “ธรรม” ตามสมควรแก่ความสามารถ จิตเหล่านี้ล้วนชื่อว่า “มโนวิญญาณ” ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “จักขุญจ ปฏิจจ รูปะ จ อุปปชฺชติ วิญญาณํ, จักขุวิญญาณนุเตว สขฺขยํ คจฺจติ ฯเปฯ มนญจ ปฏิจจ ธมฺเม จ อุปปชฺชติ วิญญาณํ, มโนวิญญาณนุเตว สขฺขยํ คจฺจติ”^๑ แปลว่า “วิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น ย่อมถึงซึ่งความนับว่าเป็นจักขุวิญญาณนั้นเทียว ฯลฯ วิญญาณอาศัยมโนและธรรมเกิดขึ้น ย่อมถึงซึ่งความนับว่าเป็นมโนวิญญาณนั้นเทียว” ดังนี้ ก็เป็นอันว่า เฉพาะชื่อว่า มโนวิญญาณ เท่านั้น ที่เป็นชื่ออันมิได้สำเร็จจากวัตถุไหนๆ เพราะมโนมิใช่วัตถุ ดังได้กล่าวแล้ว พระองค์ทรงเล็งถึงความที่จิตพวกนี้เป็นไปด้วยเหตุสักว่ามีมโน (ซึ่งในที่นี้หมายเอาภวังคจิตอันเป็นไปอยู่ก่อนแล้ว) และอารมณ์เท่านั้น จึงตรัสเรียกชื่อว่าอย่างนี้. เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ชื่อว่าวิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ” ดังนี้ เป็นต้น

วิธี ๖

ส่วนวิธี ๖ คือความเป็นไปของจิตที่เป็นไปทางทวาร พึงประกอบไว้เกี่ยวกับทวาร อย่างนี้ว่า จักขุทวารวิธี ๑ โสตทวารวิธี ๑ ฆานทวารวิธี ๑ ชิวหาทวารวิธี ๑ กายทวารวิธี ๑ มโนทวารวิธี ๑ ดังนี้ก็ได้, พึงประกอบไว้เกี่ยวกับวิญญาณ อย่างนี้ว่า จักขุวิญญาณวิธี ๑ โสตวิญญาณวิธี ๑ ฆานวิญญาณวิธี ๑ ชิวหาวิญญาณวิธี ๑ กายวิญญาณวิธี ๑ มโนวิญญาณวิธี ๑ ดังนี้ก็ได้.

คำอธิบายวิธี ๖

แนวทาง คือความเป็นไปสืบต่อกันไปแห่งจิตที่เป็นไปทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า **วิธี** ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ก็วิธีนั้นมี ๖ เพราะทวารอันเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปของวิธีนั้นมี ๖ เพราะฉะนั้น ชื่อของวิธีนั้นจะพึงประกอบเข้าไว้เกี่ยวกับทวารนั้นนั่นแหละก็ได้ หรือจะพึงประกอบเข้าไว้กับวิญญาณที่มีประจำเฉพาะทวารนั้นๆ ก็ได้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า “**พึงประกอบไว้เกี่ยวกับทวาร**” ดังนี้

๑ ม.ม. ๑๒/๔๒๐

เป็นต้น ความว่า เมื่อมีการประกอบไว้กับทวารก็ย่อมได้ชื่อตามทวารว่า “จักขุ-
ทวารวิถิ” ดังนี้เป็นต้น, เมื่อมีการประกอบไว้กับวิญญาณที่มีประจำเฉพาะทวาร
นั้นๆ ก็ย่อมได้ชื่อตามวิญญาณนั้นๆ ว่า “จักขุวิญญาณวิถิ” ดังนี้เป็นต้น โดย
ความที่จิตที่เป็นไปสลับต่อกันในแต่ละวิถิล้วนมีอารมณ์เดียวกัน ยกเว้นโลกุตตรวิถิ

วิสัยปวัตติ ๖

พึงทราบวิสัยปวัตติทางปัญจทวาร (ว่ามี ๔) คือ อติมหันตารมณ ๑
มหันตารมณ ๑ ปริตตารมณ ๑ อติปริตตารมณ ๑ ส่วนทางมโนทวาร (มี ๒)
คือ วิภูตารมณ ๑ อวิภูตารมณ ๑ รวมเป็น ๖ อย่าง

คำอธิบายวิสัยปวัตติ ๖

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว ๑ ขณะจิต จึงถึงคลองทวาร มีอายุเหลือ ๑๖
ขณะจิต ชื่อว่า อติมหันตารมณ - อารมณที่มีอายุมากยิ่ง คำว่า ถึงคลองทวาร
มีความหมายว่า ถึงระยะที่อายุนภาพแห่งประสาทอันเป็นทวารนั้นๆ จะแผ่ไปรับ
กระทบ อันจะเป็นปัจจัยให้วงศ์ไหวตัว

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว ๒-๓ ขณะจิต จึงถึงคลองทวาร มีอายุเหลือ
๑๕, ๑๔ ขณะจิต ชื่อว่า มหันตารมณ - อารมณที่มีอายุมาก

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว จับตั้งแต่ ๔ ขณะจิต จนถึง ๙ ขณะจิต จึง
ถึงคลองทวาร มีอายุเหลืออยู่ตั้งแต่ ๑๓ ขณะจิต (ลดลงไป) จนถึง ๘ ขณะจิต
ชื่อว่า ปริตตารมณ - อารมณที่มีอายุน้อย

อารมณ เป็นของล่วงไปแล้ว จับตั้งแต่ ๑๐ ขณะจิต จนถึง ๑๕ ขณะจิต
จึงถึงคลองทวาร มีอายุเหลืออยู่ตั้งแต่ ๗ ขณะจิต (ลดลงไป) จนถึง ๒ ขณะจิต
ชื่อว่า อติปริตตารมณ - อารมณที่มีอายุน้อยนัก

ที่กล่าวมานี้ คือ วิสัยปวัตติทางปัญจทวาร

ส่วนทางมโนทวาร เพราะเหตุที่อารมณที่มาถึงคลองมโนทวารนั้น เป็น
อดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี มิใช่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเหมือนอย่าง
ที่มาถึงคลองทวาร ๕ และแม้อารมณนั้นจะเป็นปัจจุบัน ก็มีไช้จะมาถึงคลองโดย
ทำนองอายุนภาพแห่งประสาทอันเป็นทวารนั้นๆ จะแผ่ไปกระทบเหมือนอย่าง

ทวาร ๕ ทว่า ชื่อว่ามาถึงคลองมโนทวารนั้น ก็เกี่ยวกับปรากฏแล้วก็เป็นเหตุให้
ภวังค์โผขึ้น ซึ่งจะเป็ปัจจัยให้เกิดมโนทวารวชชนะเข้าไปปรารภเอาอารมณ์
นั้นโดยตรง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาชื่อโดยการนับอายุของอารมณ์
ว่าอดิมหันตารมณ์ เป็นต้น เหมือนอย่างทางทวาร ๕ ก็อารมณ์ทางมโนทวารนั้น
ย่อมเป็นไปเกี่ยวกับมโนทวารวชชนะปรารภได้ชัดหรือไม่ชัดเท่านั้น ถ้าหากปรารภ
ได้ชัดก็ชื่อว่าปรากฏชัด, ถ้าหากปรารภได้ไม่ชัด ก็ชื่อว่าปรากฏไม่ชัด เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์จึงได้ถือเอาชื่อของอารมณ์ที่ถึงคลองมโนทวารไว้ โดยเกี่ยวกับความ
ปรากฏชัดและไม่ชัดนั้นเทียว่า “วิภูตารมณ์ - อารมณ์ที่ปรากฏชัด, อวิภูตารมณ์
- อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด” ดังนี้ ฉะนี้แล. ที่กล่าวมานี้ คือ วิสยัปวัตติทาง
มโนทวาร

เมื่ออารมณ์มี ๖ อย่าง อย่างนี้ วิถีจิตที่เนื่องกับอารมณ์เหล่านี้ก็ย่อมมี ๖
อย่าง คือ อดิมหันตารมณ์วิถี ฯลฯ อวิภูตารมณ์วิถี

นัยความเป็นไปของวิถีจิตที่เนื่องกับวิสยัปวัตติทางปัญจทวาร

อายุของรูปธรรม

คืออย่างไร? คือว่า ขณะ ๓ คือ อุปปาทขณะ, จิตีขณะ และภังคขณะ
ชื่อว่า ขณะจิตหนึ่ง ก็ขณะจิตเหล่านั้น ๑๗ ขณะ เป็นอายุของรูปธรรมทั้งหลาย

คำอธิบายอายุของรูปธรรม

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความเป็นไปของวิถีจิตทางปัญจทวารที่ชื่อว่า
อดิมหันตารมณ์วิถี เป็นต้น อันเนื่องด้วยวิสยัปวัตติ ๔ มีอดิมหันตารมณ์เป็นต้น
ที่แรกท่านประสงค์แสดงข้อกำหนดของอารมณ์ที่จะพึงนับว่าเป็นอดิมหันตารมณ์
เป็นต้นก่อน เพื่อให้ทราบว่าเป็นอดิมหันตารมณ์เป็นต้น จะมีได้โดยประการ
ไร แล้วจึงแสดงวิถีจิตต่อไป จึงกล่าวว่า “คืออย่างไร” เป็นต้น, และเพื่อประกาศ
ข้อกำหนดของอารมณ์นั้น ท่านจึงเริ่มว่า “คือว่า ขณะ ๓ คือ อุปปาทขณะ จิตี-
ขณะ และภังคขณะ” ดังนี้ เป็นต้น

ความเกิดขึ้นชื่อว่า อุปปาทะ ได้แก่ การได้ตัวสภาวะครั้งแรกซึ่งก่อนหน้านี้อย่างไม่มียังไม่เกิดขึ้น ขณะ คือฐานที่ตั้งลง (ตำแหน่ง) แห่งอุปปาทะ ชื่อว่า **อุปปาท-ขณะ** ความแตกดับ ชื่อว่า วังคะ ได้แก่ ความพินาศ ความสิ้นสุดแห่งสภาวะที่มีอยู่ ขณะ คือฐานที่ตั้งลง (ตำแหน่ง) แห่งวังคะ ชื่อว่า **วังคขณะ** เป็นขณะสุดท้ายแห่งสภาวะที่มีอยู่ ความเป็นไปในระหว่างอุปปาทะกับวังคะอันมีแต่จะบ่ายหน้าไปหาความดับ ชื่อว่า จูติ ขณะ คือฐานที่ตั้งลง (ตำแหน่ง) แห่งจูติ ชื่อว่า **จูติขณะ**.

ก็ขณะจิตหนึ่ง คือชั่วระยะเวลาที่จิตมีอันเกิดขึ้นแล้วดับไปครั้งหนึ่ง ย่อมประกอบด้วยขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้น เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “คือว่า ขณะ ๓ ฯลฯ ชื่อว่าขณะจิตหนึ่ง” ดังนี้.

ส่วนอาจารย์บางพวก (มีพระอานันทาจารย์เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้แต่งฎีกาพระอภิธรรม) กล่าวปฏิเสธจูติขณะว่าไม่มี อย่างนี้ว่า:

ใน **จิตตยมก** ในการจำแนกบทมีอาทิ อย่างนี้ว่า **อุปฺปนฺนํ** - เกิดขึ้นแล้ว, **อุปฺปชฺชมานํ** - กำลังเกิดขึ้น อย่างนี้เป็นต้น จะเห็นได้ว่า พระองค์ตรัสแต่อุปปาทขณะและวังคขณะไว้เท่านั้น ไม่ได้ตรัสจูติขณะไว้เลย เช่นอย่างนี้ว่า “ในวังคขณะ จิตชื่อว่าเกิดขึ้นแล้ว แต่ไม่ชื่อที่กำลังเกิดขึ้น, ในอุปปาทขณะ จิตชื่อที่กำลังเกิดขึ้นด้วย ชื่อว่าเกิดขึ้นแล้วด้วย” ดังนี้เป็นต้น. เมื่อมิได้ตรัสถึงจูติ-ขณะไว้เลยอย่างนี้ ก็ย่อมแสดงว่าจูติขณะนั้นไม่มี, เพราะถ้าหากว่ามีก็น่าจะตรัสคำนี้ไว้ คือ น่าจะมีคำว่า “**จิตฺติกฺขณ - ในจูติขณะ**” ปรากฏอยู่บ้าง แต่ก็ไม่มี

ขอเฉลยในคำของอาจารย์บางพวกนั้น อย่างนี้ว่า: จริงอยู่ ในจิตตยมก พระองค์มิได้ตรัสถึงจูติขณะไว้ แต่พึงทราบว่าการที่ไม่ตรัสไว้นั้น ไม่ใช่เป็นเพราะไม่มี ทว่า เพราะไม่ทรงประสงค์จะตรัสถึงเท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นพระเทศนาที่ทรงประสงค์จะให้บุคคลได้ความรู้เกี่ยวกับความเป็นไปของจิตบางประการ อันเนื่องด้วยที่สุดเบื้องต้นคือความเกิดขึ้น และที่สุดเบื้องปลายคือความดับไป โดยคล้อยตามอริยาคัยแห่งเวไนยสัตว์ จึงทรงแสดงเฉพาะอุปปาทขณะและวังคขณะไว้เท่านั้น ไม่ทรงชักเอาจูติขณะเข้ามาแสดงพร้อมๆ กันไปด้วยในวาระนี้ ทั้งๆ ที่จูติขณะนั้นมีอยู่จริงก็ตาม เพราะไม่มีประโยชน์ ข้อนี้ก็เหมือนอย่างที่เคยมีพระประสงค์จะแสดงให้เห็นว่าความตายเป็นที่สุดของผู้ที่เกิดมาแล้ว ก็ทรงแสดงเฉพาะความเกิด

ของจิตและรูปไว้ก่อนอย่างนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่การจะให้ทราบว่ารูปที่มาจากคล่อง
ทวารชั่วอายุที่เกิดขึ้นดับไปครั้งหนึ่งนั้นย่อมเป็นปัจจัย คือเป็นอารมณ์แก่จิตที่ขณะ
แก่จิตอะไรบ้าง ต่อไปนั่นเอง.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเพิ่มเติมอย่างนี้ว่า รูปธรรมที่มีอายุเท่ากับความเป็น
ไปสืบต่อกันแห่งขณะจิต ๑๗ ขณะนี้ หาใช้รูปธรรมทั้ง ๒๔ อย่างไม่ พึงเว้นวิญญูติ-
รูปทั้ง ๒ (กายวิญญูติและวจีวิญญูติ) และลักขณรูปทั้ง ๔ (อุปจยะ สันตติ ชรตา
และอนิจจตา) เพราะว่าวิญญูติทั้งสองมีอายุเท่ากับขณะจิตแต่ละดวง แม้พระผู้มี
พระภาคก็ตรัสวิญญูติทั้งสองนั้นไว้ในบรรดาธรรมที่เป็นไปคล้ายตามจิต ส่วนใน
บรรดาลักขณรูปทั้งสี่ อุปจยะอันเป็นความก่อตัว คือความเกิดขึ้นที่แรกแห่งรูปและ
สันตติอันเป็นความสืบต่อ กับรูปที่เกิดก่อน แห่งรูปที่เกิดติดตามมา มีอายุเท่า
กับอุปปาทขณะแห่งจิต ส่วนอนิจจตาอันเป็นความสิ้นไปแห่งรูปนั้นก็มิมีอายุเท่ากับ
ภังคขณะแห่งจิต สำหรับชรตาอันเป็นความแก่คร่ำคร่าแห่งรูปที่เกิดมาแล้วถึง
ความตั้งอยู่นั้นก็มีอายุเท่ากับ ๔๙ ขณะ (อนุขณะนับตั้งแต่ฐิติขณะของจิตดวงแรก
ไปจนถึงฐิติขณะของจิตดวงที่ ๑๗) แห่งจิต ก็อาจารย์ทั้งหลายทำความเข้าใจใน
ใจแล้ว ก็กล่าวอย่างนี้ว่า:-

“**ติ สตตรสจิตตายุ วินา วิญญตติลกขณั**” แปลว่า “เว้นวิญญูติรูป และ
ลักขณรูปเสีย รูปที่เหลือนั้นมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต” ดังนี้

ต่อไปนี้ท่านอาจารย์จะได้แสดงวิถีจิตทางปัญจทวารที่เนื่องกับวิสัยปวัตติ
มือนิตินันตารมณเป็นต้น เหล่านี้.

อติมหันตารมณ

อารมณ ๕ มีขณะล่วงไปแล้วเทียบเท่าขณะของจิตดวงหนึ่ง หรือมีขณะล่วง
ไปแล้วเทียบเท่าขณะของจิตหลายดวง ยังถึงความตั้งอยู่นั้นเทียบ ย่อมมาถึงคล่อง
ทวาร ๕ เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ารูปารมณที่ล่วงไปแล้ว ๑ ขณะจิตมาถึงคล่อง
จักขุทวาร เมื่อภวังค์ไหวแล้ว ๒ ขณะ เพราะเหตุที่มีรูปารมณมาถึงคล่องทวาร
นั้น ปัญจทวารวัชชนจิตก็ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ นึกถึงรูปารมณนั้น นั้นแหละ
แล้วดับไป จากนั้นไปในลำดับแห่งปัญจทวารวัชชนจิตนั้น จิตเหล่านี้ คือจักขุ-

วิญญาณซึ่งเห็นรูปารมณีนั่นนั่นแหละ, สัมปฏิจฉันนจิตซึ่งรับเอารูปารมณีนั่นนั่นแหละ, สันตிரณจิตซึ่งพิจารณารูปารมณีนั่นนั่นแหละ และโฏฐัพพนจิตซึ่งตัดสินรูปารมณีนั่นนั่นแหละ ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป ตามลำดับ ถัดจากนั้นไป กามาวจร-ชวณะ ๒๙ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งซึ่งได้ปัจจัยแล้ว ย่อมแล่นไป ๗ วาระโดยมาก และตทาลัมพนวิบากจิต ๒ ชวณะ ซึ่งติดตามชวณะ ย่อมเป็นไปตามสมควร ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์นั้นเทียว.

ขณะจิต ๑๗ ชวณะ โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาทเพียงเท่านั้น ชื่อว่าบริบูรณ์ เพราะทำคำอธิบายได้ว่า “เป็นวิถีจิตตูปบาท ๑๔ ชวณะ, เป็นภวังค์ไหว ๒ ชวณะ เป็นขณะจิตที่ล่วงไปก่อนนั้นเทียว ๑ ชวณะ” ดังนี้ ต่อจากนั้น รูปารมณีย่อมดับไป อารมณีนี้อันเป็นอารมณ์ชื่อว่า “อติมหันตารมณ”

คำอธิบายอติมหันตารมณ

คำว่า อารมณ ๕ มีขณะล่วงไปแล้วเทียบเท่ากับขณะของจิตดวงหนึ่ง เป็นต้น คือ อารมณ ๕ มีรูปารมณเป็นต้น มีขณะที่เป็นอายุล่วงไปเทียบเท่ากับขณะของจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไปดวงหนึ่ง, หรือมีขณะล่วงไปเทียบเท่ากับขณะของจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไป เกิดขึ้นแล้วดับไป ติดต่อกันไปหลายดวง.

คำว่า ยังถึงความตั้งอยู่ คืออารมณ์นั้นยังถึงฐิติขณะ ยังไม่ถึงภังคชวณะ

คำว่า ย่อมมาถึงคลองทวาร ๕ ความว่า อารมณคือรูปและเสียงที่เป็นไปในกลุ่มรูปหลาย ๆ กลุ่ม อันตั้งอยู่ในตำแหน่งของตน ๆ นั้นแหละ ย่อมมาถึงคลองจักขุทวารและโสตทวาร คือมาถึงระยะที่อำนาจภาพของจักขุประสาทและโสตประสาทจะแผ่ไปรับกระทบได้ ส่วนอารมณ์ที่เหลือมีคันธารมณเป็นต้น เฉพาะว่าต้องมาถึงตัวภูตรูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งขานประสาทเป็นต้นนั้นเทียว จึงจะชื่อว่าถึงคลองทวารนั้น ๆ ความว่า ภูตรูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งคันธารมณเป็นต้นนั้น ต้องมาจรดถึงตัวภูตรูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งขานประสาทเป็นต้นก่อน คันธารมณเป็นต้นนั้น จึงจะชื่อว่าถึงคลองขานทวารเป็นต้น แล้วเป็นเหตุอุบัติแห่งวิญญาณทั้งหลายต่อไป เพราะฉะนั้น อารมณ คือกลิ่นและรส แม้เป็นไปในกลุ่มรูปแต่ละกลุ่ม ก็ชื่อว่ามาถึงคลองได้ โดยการที่ภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตนมาจรดถึงตัวภูตรูป อันเป็นที่อาศัยของขานประสาทและชีวหาประสาทนั่นเอง ซึ่งเป็นเหตุให้

อารมณ์ คือกลิ่น ได้กระทบกับขานประสาท อารมณ์ คือรส ได้กระทบชีวหา
ประสาท โดยการจรดถึงตัวกัน ส่วนอารมณ์ คือโณภูมัพพะ อันได้แก่ ภูต ๓ เว้น
อาโปธาตุ ชื่อว่ามาถึงคลอง ก็โดยการที่ภูต ๓ นั้นมาจรดถึงกายประสาทนั้นด้วย
ตนเอง ฉะนั้นแล.

คำว่า เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ารูปารมณฺ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ ขณะจิตมาถึง
คลองจักขุทวาร ความว่า เพราะเหตุที่อารมณ์ ๕ ต้องมีอายุอันล่วงไปก่อนแล้ว
๑ ขณะจิต หรือหลายขณะจิต เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ารูปารมณฺ์ที่มีอายุล่วงไป
แล้วเทียบเท่า ๑ ขณะจิตมาถึงคลองจักขุทวารแล้วไซ้ร ก็ย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิธิ
จิตในลำดับแห่งภวังค์ที่ไหว ๒ ขณะแล้ว นั้นเทียว. ก็ภวังคจิต ๑ ขณะที่ล่วง
ไปพร้อมกับอารมณ์ก่อนจะมาถึงคลองทวารดังกล่าวนี้ ท่านเรียกว่า **อดีตภวังค์**
แปลว่า ภวังค์ที่ล่วงไปแล้วนั้นแหละ ถ้าอารมณ์มีอายุล่วงไปมากกว่านั้น คือเทียบ
เท่ากับขณะจิตหลายๆ ขณะ จับตั้งแต่ ๒ ขณะขึ้นไปแล้วจึงถึงคลองทวาร ภวังค์
ที่ล่วงไปพร้อมกับอารมณ์ที่เรียกว่าอดีตภวังค์นี้ ก็ย่อมมีหลายขณะ วิธิจิตใดมี
อดีตภวังค์เป็นไปก่อนหน้าตนเพียงขณะจิตเดียว ท่านเรียกเฉพาะวิธิจิตนี้เท่านั้น
ว่า **อดีตหัตถารมณฺ์วิธิ** วิธิจิตที่มีอดีตภวังค์เป็นไปก่อนหน้ามากกว่า ๑ ขณะ ไม่
เรียกว่าอดีตหัตถารมณฺ์วิธิ

ก็ประสาททั้งหลายที่เป็นไปในกลุ่มรูปแต่ละกลุ่ม ย่อมถึงความเป็นทวาร
แห่งวิญญาณทั้งหลายที่เป็นวิธิจิตได้ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น บัณทิตก็พึงทราบบว่า
ประสาทเหล่านั้นจะต้องเป็นประสาทที่เกิดขึ้นพร้อมกับอดีตภวังค์ดวงแรกเท่านั้น

คำว่า **เมื่อภวังค์ไหวแล้ว ๒ ขณะ** คือเมื่อภวังค์เป็นไป ๒ ขณะ ใน
อารมณ์ที่มีกรรม กรรมนิมิต เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ภวังคจิตดวงก่อนถือเอา
แล้ว โดยอาการที่สั่นไหวแล้วก็เป็นเหตุอุบัติแห่งวิญญาณอื่นที่ไม่ใช่ภวังควิญญาณ

เป็นความจริงว่า เมื่อมีอารมณ์มากระทบที่ประสาท ๕ โดยการตั้งลงสู่
ตำแหน่งที่เหมาะสมต่อความเป็นปัจจัยแก่วิธิวิญญาณทั้งหลายแล้ว ภวังค์ที่เป็นไป
สืบต่อกันอยู่เมื่อจะขาดสลายไปด้วยอำนาจการกระทบกันแห่งอารมณ์กับประสาท
ก็ยังไม่อาจขาดสลายได้ทันที ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปต่อไปอีก ๒ ขณะแล้วจึงจะขาด
สลายไป ดุจบุรุษผู้วิ่งไปโดยเร็ว แม้ใครจะหยุดวิ่งก็ย่อมไม่อาจจะหยุดได้ฉับพลันทันที
ย่อมมีอันต้องก้าวเท้าล้ำเซไป ๒-๓ ก้าวก่อนแล้วจึงจะหยุดได้ ฉะนั้น.

ในภวังคจิต ๒ ขณะนั้น จิตขณะแรก เพราะเหตุที่เกิดขึ้นโดยอาการสั่นไหว พร้อมเป็นปัจจัยแก่วิจิต ด้วยอำนาจการกระทบกันแห่งอารมณ์กับประสาท ดังกล่าวแล้ว นั้นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ภวังคจลนะ** แปลว่า “ภวังค์ไหว” นั้นแหละ จิตขณะที่ ๒ แม้มีอาการสั่นไหวเพราะเหตุตามประการดังกล่าว นั้น แต่เพราะพอเกิดขึ้นแล้วถึงความดับไป ก็เป็นเหตุให้จิตต่อจากนั้นเป็นวิจิต พ้นความเป็นภวังค์ ภวังค์ไหวขณะที่ ๒ นั้นจึงเป็นดุจเข้าไปตัดความสืบทอดของภวังคจิต ท่านจึงเรียกให้แปลกไปว่า **ภวังคุปัจเจทะ** แปลว่า “ภวังค์ที่เข้าไปตัดความสืบทอดของภวังค์” แต่ว่าในอภิธัมมัตถสังคหะนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ ไม่ได้เพ่งถึงความสำคัญของข้อ เพ่งเฉพาะอาการสั่นไหวที่มีเหมือนกันเท่านั้น จึงกล่าวถึงโดยไม่แปลกกันว่า “เมื่อภวังค์ไหวแล้ว ๒ ขณะ” ดังนี้.

ขอทักท้วงสักหน่อยหนึ่งเกิดว่า เมื่อมีอารมณ์มากระทบที่ประสาท การที่วิญญาณอันอาศัยอยู่ที่ประสาทนั้นจะเกิดการสั่นไหวด้วยอำนาจการกระทบกันนั้น ก็สมควรอยู่หรือ ก็แต่ว่าภวังค์หาได้อาศัยอยู่ที่ประสาทนั้นไม่ ภวังค์อาศัยอยู่ที่ทหยัตถุต่างหาก สำหรับภวังค์ผู้อาศัยอยู่ ณ ที่มิได้ถูกอารมณ์กระทบนั้น อันการที่จะเกิดการสั่นไหวขึ้นด้วยนั้นควรหรือ?

ขอเฉลยว่า ภวังค์แม้ว่าอาศัยอยู่ที่ทหยัตถุ การที่จะเกิดการสั่นไหวขึ้นด้วย ก็ควรอยู่เหมือนกัน เพราะภวังค์ในปัญจโวการภูมินั้นเป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับรูป ด้วยอำนาจแห่งความสืบทอดถึงกัน.

เปรียบเหมือนว่า เมื่อแมลงวันมาเกาะอยู่บนก้อนกรวดที่ตั้งอยู่บนพื้นกลองข้างหนึ่ง เมื่อเขาใช้วัตถุมีไม้เป็นต้นตีพื้นกลองอีกข้างหนึ่ง ครั้นก้อนกรวดสั่นไหวไปตามความไหวแห่งตัวกลองแล้ว แมลงวันก็จะมีอันไผ่บินขึ้นไป ฉนใด เมื่อประสาทถูกอารมณ์มีรูปเป็นต้นมากระทบแล้ว เมื่อมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทนั้นไหวแล้ว ครั้นทหยัตถุสั่นไหวไปตามความสั่นไหวแห่งอุปาทายรูป ซึ่งเป็นอุปาทายรูปที่มีความสัมพันธ์สืบทอดถึงกันกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทตามลำดับแล้ว ภวังค์ซึ่งอาศัยทหยัตถุนั้น ก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่สั่นไหวฉนนนั้นเหมือนกันแล ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ท่าน **พระอาจารย์ธรรมपाल** กล่าวไว้ในสังขลังเขปว่า:

ขมิ้นเต อณฺณวตฺถุมหิ

อณฺณนิสฺสิตกมฺปน

เอกาพทุเณ โหติติ

สกุขโรปมาย วเท

แปลว่า

บัณฑิตพึงกล่าวถึงคำพูดที่ว่า “เมื่อวัตถุอย่างหนึ่ง (มีจักขุวัตถุเป็นต้น) ถูกอารมณ์มีรูป เป็นต้นกระทบแล้ว ความสั่นไหวแห่งภวังค์อันอาศัยวัตถุอีกอย่างหนึ่ง (คือหทัยวัตถุ) ย่อมมีได้ตามความเกี่ยวเนื่องกัน” ดังนี้ โดยการอุปมาด้วยก้อนกรวด (อันวางไว้บนพื้นกลอง) เกิด

ดังนี้

บัณฑิตพึงทราบถึงข้อเปรียบเทียบในอุปมาและอุปมัยอย่างนี้ว่า ภวังค์จิตเปรียบเหมือนแมลงวัน หทัยวัตถุเปรียบเหมือนก้อนกรวด ประสาทเปรียบเหมือนพื้นกลองส่วนที่ถูกตี อุปาทายรูปที่เหลืออันสัมผัสกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทเปรียบเหมือนตัวกลอง อารมณ์เปรียบเหมือนไม้ตี คือว่า เมื่ออารมณ์มากระทบประสาทแล้วก็จะทำให้มหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของประสาทสั่นไหว อุปาทายรูปอันเนื่องอยู่กับมหาภูตรูปนั้นก็พลอยสั่นไหวไปตามสืบทอดกันไปจนถึงหทัยวัตถุ หทัยวัตถุสั่นไหวแล้วก็เป็นที่เหตุให้ภวังค์เกิดขึ้นสั่นไหวไปตาม ๒ ขณะ ฉะนั้นแล.

คำว่า ปัญจทวาราวัชชนะก็ย่อมเกิดขึ้นตัตถะระสภะภังค์ คือ ปัญจทวาราวัชชนะย่อมเกิดขึ้น ซึ่งเพราะเหตุที่จิตดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว กระสภะภังค์ คือความสืบทอดกันไปแห่งภวังค์ก็หยุดเป็นไป จึงเป็นเหมือนตัตถะระสภะภังค์เหล่านั้น

คำว่า นิกถึงรูปารมณํนั้นนั่นแหละ ความว่า ปัญจทวาราวัชชนะจิตที่เกิดขึ้นนั้นย่อมเป็นไปด้วยกิจของตน คือการนิกถึงอารมณ์ที่ถึงคลองทวารแล้วนั้นนั่นเอง คือเป็นไปราวกะทำการคำนึงว่า “นี่ อะไรละ”, หรือว่า “นี่ละนะ รูปารมณํ” ฉะนั้น.

คำว่า จักขุวิญญานซึ่งเห็นรูปารมณํนั้นนั่นแหละ คือจักขุวิญญานซึ่งมีกิจคือการเห็นรูปารมณํนั้นนั่นแหละโดยประจักษ์ เพื่อประโยชน์แก่การรับไว้ซึ่งรูปารมณํนั้น แห่งจิตดวงถัดไป.

ท้วงว่า “ตัวจักขุนทรีย์(จักขุประสาทนั้นนั่นแหละ)นั่นเองมิใช่หรือที่สำเร็จกิจ คือการเห็นรูปารมณํ หาใช่จักขุวิญญานไม่ เพราะตรัสไว้ว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา – เห็นรูปด้วยจักขุ” ดังนี้.

ขอเฉลยว่า “หาเป็นอย่างที่ท่านกล่าวท่วงนั้นไม่ เพราะจักขุนทรีย์เป็นรูปธรรม ไม่มีความสามารถในการเห็นรูปารมณฺ์ เพราะรูปธรรมทั้งหลายเป็นธรรมชาติมีติดบอด ก็ถ้าหากจักขุนทรีย์นั้นเห็นรูปารมณฺ์ได้ไซ้ร้ เมื่อเป็นอย่างนั้น จักขุนทรีย์นั้น แม้ที่เป็นไปพร้อมกับวิญญูณอื่นที่ไม่ใช่จักขุวิญญูณ ก็ย่อมมองเห็นภาพได้ แต่ปรากฏว่าแม้มีจักขุนทรีย์อยู่ตลอดเวลาที่สัตว์ดำรงชีวิตอยู่ แต่เมื่อไม่มีวิญญูณที่เรียกว่าจักขุวิญญูณตั้งอาศัยแล้ว ในเวลานั้น แม้มีวิญญูณอื่นเป็นไปก็หามีการเห็นรูปไม่”

ท้วงอีกว่า “ตัววิญญูณที่อาศัยในจักขุนทรีย์ หรือที่สำเร็จกิจ คือ การเห็นรูปารมณฺ์ ก็แต่ว่าวิญญูณนี้เป็นนามธรรมย่อมเป็นไปไม่ขัดข้องในที่ทั้งปวง เมื่อเป็นเช่นนี้ วิญญูณนั้นย่อมเห็นรูปารมณฺ์ แม้ที่วัตถุอื่นมีฝาเป็นต้นกันขวางอยู่ได้ละสิ”

เฉลยว่า “ตัววิญญูณที่อาศัยในจักขุนทรีย์นั้นแหละ ที่สำเร็จกิจ คือการเห็นรูปารมณฺ์ และจะเห็นรูปารมณฺ์ที่มีวัตถุที่บิมีฝาเป็นต้นกันขวางไว้หาได้ไม่ เพราะมีความขัดข้องด้วยแสงสว่าง แต่สำหรับรูปารมณฺ์ที่ตั้งอยู่ด้านในวัตถุใส มีแก้วผลึกเป็นต้น วิญญูณนี้จะเห็นได้ทีเดียวเพราะไม่มีความขัดข้องด้วยแสงสว่าง ก็แต่ว่าคำที่ตรัสไว้ว่า “เห็นรูปด้วยจักขุ” นี้ ฟังทราบว่าเป็นนิสสยโวหาร (คำพูดถึงที่อาศัย) กล่าวถึงจักขุอันเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญูณผู้เห็น ดุจคำพูดว่า “มณฑาอุกกุฏฺจิ กโรนฺติ - เตยงทั้งหลายกระทำการให้ร้อง” อันมีความหมายว่าบุคคลผู้นอนผู้บนเตยงกระทำการให้ร้อง ฉะนั้น

คำว่า สัมปฏิจฉันนจิตซึ่งรับเอารูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือ สัมปฏิจฉันนจิตซึ่งเป็นไปดุจว่ารับเอารูปารมณฺ์ที่จักขุวิญญูณเห็นแล้วนั้น นั่นแหละ เพื่อประโยชน์แก่การพิจารณาแห่งจิตดวงถัดไป

คำว่า สันตฺรณจิตซึ่งพิจารณารูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือ สันตฺรณจิตซึ่งเป็นไปดุจพิจารณา คือได้สวณรูปารมณฺ์ที่สัมปฏิจฉันนะรับไว้แล้วนั้น นั่นแหละ เพื่อประโยชน์แก่การตัดสินใจแห่งจิตดวงถัดไป

คำว่า โวฏฐัพพนจิตซึ่งตัดสินรูปารมณฺ์นั้นนั่นแหละ คือ มโนทวารวัชชนจิตที่ทำโวฏฐัพพนกิจ คือเป็นไปดุจตัดสินอารมณ์ที่สันตฺรณะได้พิจารณาแล้วนั้น นั่นแหละ

คำว่า กามาวจรชวณะ ๔๙ ซึ่งได้ปัจจัยแล้ว คือ กามาวจรชวณะดวงใด ดวงหนึ่ง ซึ่งได้ปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น มีโยนิโสมนสิการเป็นต้น ตามสมควรแก่ชาติของตน

คำว่า ย่อมแล่นไป ๗ วาระโดยมาก คือย่อมแล่นไป ๗ ขณะโดยมาก พึงทราบว่าย่านใช้คำว่า “โดยมาก” ก็เพราะความที่บางครั้งวาระเป็นไปหย่อนกว่านั้น คือ ในเวลาสลบ กามชวณะนี้แล่นไปเพียง ๖ วาระ ในเวลาใกล้ตาย แล่นไปเพียง ๕ วาระ

คำว่า ตทาลัมพนวิบากจิต ๒ ขณะ ซึ่งติดตามชวณะ ย่อมเป็นไปตามสมควร คือ กามวิบากจิตที่ทำการจิตทาลัมพณะ ๑๑ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เป็นไป ๒ ขณะ ติดตามชวณะไปในรูปารมณียังมีอายุเหลืออยู่เพียงพอที่จะให้ตทาลัมพณะได้เป็นไป ๒ ขณะ ย่อมเป็นไปตามสมควร คือ ย่อมเป็นไปตามสมควรแก่ข้อกำหนดแน่นอนแห่งตทาลัมพณะ (ตทาลัมพนนิยม) มีอารมณ์ ชวณะ และสัตว์ กล่าวคือ ตทาลัมพณะย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอติมหันตารมณณ์เท่านั้น ย่อมติดตามชวณะที่เป็นกามชวณะเท่านั้น และย่อมเกิดแก่สัตว์ในกามภูมิเท่านั้น ก็ความพิสดารเกี่ยวกับตทาลัมพนนิยมนี้นั้น ท่านอาจารย์จกกล่าวต่อไปข้างหน้า

คำว่า ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์ ความว่า ต่อจากนั้นไป คือเมื่อตทาลัมพณะขณะที่ ๒ สิ้นสุดลง ก็มีการตกภวังค์ คือมีจิตเป็นไปดุจตกจากความ เป็นวิถิจิตสู่ความเป็นภวังค์ อันนับว่าเป็นวิถิวิมุตตจิต (จิตพ้นวิถิ)

ก็ในอธิการนี้ เพื่อประโยชน์แก่ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นไปแห่งวิถิจิตได้โดยง่าย พระอรรถกถาจารย์ก็ได้นำเรื่องอุปมาทั้งหลายมาสาธกในปกรณ์อรรถกถาทั้งหลาย ในที่นี้ขอยกมาแสดงสักเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องบุรุษผู้บริโภคมะม่วง

มีเรื่องว่า บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมตัวตลอดทั้งศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงอันผลิผลแล้วต้นหนึ่ง ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงผลหนึ่งซึ่งตกลงในที่ใกล้ จึงเลิกผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาดู หยิบมะม่วงผลนั้นขึ้นบิแล้วดมดู พอรู้ว่ามันสุกแล้วก็บริโภค กลืนกินมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็นอนหลับอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละต่อไปอีก

ในกาลทั้ง ๙ มีกาลที่นอนหลับอยู่เป็นต้นนั้น กาลแห่งภวังค์เหมือนกาลที่บุรุษนอนหลับ, กาลที่อารมณ์กับประสาทกระทบกันเหมือนกาลที่มะม่วงตก, กาล

ที่ปัญจทวาราวัชชนะนี้ถึงอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงตก
นั้น, กาลที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นรูปารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษลืมตาขึ้นดู, กาลที่
สัมผัสภูิจันนะรับเอาอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษหยิบผลมะม่วงขึ้น, กาลที่สันตிரณะ
พิจารณาอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษบีบผลมะม่วง, กาลที่โวกฐัพพะตัดสินอารมณ์
เหมือนกาลที่บุรุษดมผลมะม่วงตัดสินว่ามันสุก, กาลที่ชวณะแล่นไปเหมือนกาลที่
บุรุษบริโภค (กัด, เคี้ยว) ผลมะม่วงนั้น, กาลแห่งตทาลัมพะเหมือนกาลที่บุรุษ
กลืนกินผลมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ, กาลแห่งภวังค์เหมือนกาลที่
บุรุษผู้นั้นนอนหลับต่อไปอีก ฉะนี้แล.

ก็อุปมาที่ยกมาแสดงนี้เป็นอันประกาศให้รู้อะไร เป็นอันประกาศให้รู้ถึง
ความที่ธรรมทั้งหลายหาการปะปนกันด้วยกิจมิได้ อย่างนี้คือ:

กิจของอารมณ์ก็สักว่ากระทบกับประสาทเท่านั้น กิจของปัญจทวาราวัชชนะ
ก็สักว่าค้ำถึงถึงอารมณ์เท่านั้น กิจของจักขุวิญญาณก็สักว่าเห็นเท่านั้น กิจของ
สัมผัสภูิจันนะก็สักว่ารับอารมณ์เท่านั้น กิจของสันตிரณะก็สักว่าพิจารณาอารมณ์
เท่านั้น กิจของโวกฐัพพะก็สักว่าตัดสินอารมณ์เท่านั้น กิจของชวณะก็สักว่าแล่น
ไปโดยอาการที่เสวยรสของอารมณ์เท่านั้น กิจของตทาลัมพะก็สักว่าหน่วงเอา
อารมณ์ที่ชวณะเสวยแล้วเท่านั้น ดังนี้

กิจิตที่เป็นไปอยู่อย่างนี้ แม้ว่าจะไม่มีผู้กระทำที่ชักชวนอยู่โดยนัยว่า “ตัว
ท่านนะ จงเป็นผู้มีชื่อว่าอวัชชนะ จงเป็นไปในลำดับถัดไปจากภวังค์เกิด, ส่วนตัว
ท่าน จงเป็นผู้มีชื่อว่าจักขุวิญญาณ จงเป็นไปในลำดับถัดไปจากอวัชชนะเกิด”
ดังนี้ เป็นต้นก็ตาม ก็ย่อมเป็นไปอย่างนี้ได้ ด้วยอำนาจแห่งจิตนิยาม อนุตุนิยาม
และพีชนิยามเป็นต้น

เพื่อความแจ่มแจ้งในความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบสาระเกี่ยวกับนิยาม ๕ ดัง
ต่อไปนี้เกิด

เป็นความจริงว่า ใน **อรรถกถาอัฐสาสนี** ท่านได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า:-

อิมสมิ ปน จาเน ปญจวิธิ นิยามํ นาม คนฺหิสุ วิชนิยามํ เป็นต้น
ความเต็มแปลว่า “ก็ในฐานะนี้ (คือในวาระที่กล่าวถึงความเป็นไปตามลำดับกัน
แห่งจิตนี้) อาจารย์ทั้งหลายถือเอาเรื่องชื่อว่า **นิยาม ๕** เข้ามา คือ พีชนิยาม -
ข้อกำหนดแน่นอนแห่งพีช ๑, อนุตุนิยาม - ข้อกำหนดแน่นอนแห่งฤดูกาล ๑,
๑๖

กรรมนิยาม - ข้อกำหนดแน่นอนแห่งกรรม ๑, ธรรมนิยาม - ข้อกำหนดแน่นอนแห่งสิ่งที่มีความเป็นอย่างนั้นเป็นธรรมดา ๑, จิตนิยาม-ข้อกำหนดแน่นอนแห่งจิต ๑

ในบรรดานิยาม ๕ อย่างเหล่านั้น การที่พืชนั้นๆ ให้ผล (หรือมีอาการ) เหมือนกับพืชชนิดเดียวกันนั้น คือ กอถั่วพูจะต้องทอดยอดไปทางทิศเหนือ ทักขิณเถาวัลย์จะต้องหันลำต้นไปทางเบื้องขวา, ดอกทานตะวันจะต้องหันหน้าไปทางพระอาทิตย์, เครือเถาย่านทรายจะต้องมุ่งหน้าไปหาดันไม้อย่างเดียว, ผลมะพร้าวจะต้องมีรูอยู่ตอนบน ดังนี้ เป็นต้น นี่ชื่อว่า **พืชนิยาม**

การที่ต้นไม้เหล่านั้นๆ ผลิดอก, ผล และใบอ่อนพร้อมกันทีเดียวในสมัยนั้นๆ ชื่อว่า **อุตุนิยาม**

การที่กรรมนั้นๆ ให้วิบากเหมือนกันกับกรรมนั้นๆ (เป็นต้น) นั้นเทียวอย่างนี้ คือ กรรมที่เป็นติเหตุกะ ให้วิบากที่เป็นติเหตุกะ ที่เป็นเหตุกะ และที่เป็นอเหตุกะ กรรมที่เป็นเหตุกะให้วิบากที่เป็นเหตุกะ และที่เป็นอเหตุกะ ไม่ให้วิบากที่เป็นติเหตุกะดังนี้ ชื่อว่า **กรรมนิยาม** แม้ความที่กรรมอันสำเร็จแล้ว พอได้ความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัยอื่นก็ผลิตวิบากหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชื่อว่ากรรมนิยาม นั้นแหละ

ส่วนความห้วนไหวแห่งหมื่นโลกธาตุ ในคราวที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงถือเอาปฏิสนธิ, ในคราวที่ทรงออกจากพระครรภ์พระมารดา, ในคราวตรัสรู้, ในคราวที่พระตถาคตทรงประกาศพระธรรมจักร, ในคราวที่ทรงปลงพระชนมายุสังขาร และในคราวที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน ชื่อว่า **ธรรมนิยาม**

ส่วนชื่อว่า เมื่อประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้ว ผู้ทำก็ดี ผู้ใช้ให้ทำก็ดี ว่า “ตัวท่านนะจงเป็นผู้ชื่อว่าอาวัชชนะ ฯลฯ ตัวท่านจงเป็นผู้ชื่อว่าชวนะ” ดังนี้ หาไม่มี แต่ว่าจับตั้งแต่กาลที่ประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้ว จิต คือกิริยามโนธาตุ ย่อมหยุดยั้งภวังค์ไว้, จักขุวิญญาณย่อมให้สำเร็จทัสสนกิจ, วิบากมโนธาตุย่อมให้สำเร็จสัมปฏิจฉันทนกิจ, วิบากมโนวิญญาณธาตุย่อมให้สำเร็จสันตிரณกิจ, กิริยา-มโนวิญญาณธาตุย่อมให้สำเร็จโวภูฐัพพณกิจ, ชวนะย่อมเสวยรสของอารมณ์ตามธรรมดาของตนๆ นั้นเอง ดังนี้ นี่ชื่อว่า **จิตนิยาม** ในอธิการแห่งวิถิจิตนี้ ประสงค์เอาจิตนิยาม ความว่า วิถิจิตย่อมเป็นไปตามลำดับกันด้วยสามารถจิต-

นิยาม

คำว่า **ขณะจิต ๑๗ ขณะ** โดยเกี่ยวกับจิตตูปบาทเพียงเท่านี้ ชื่อว่า **บริบูรณ์** ความว่า วิถีจิตทางปัญจทวาร ชื่อว่าบริบูรณ์ คือไม่บกพร่องเลย ก็โดยเกี่ยวกับการมีจิตตูปบาทเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับอารมณ์นั้น จำนวนเพียงเท่านี้ คือเท่าที่กล่าวมานี้

คำว่า **เพราะทำคำอธิบายได้ว่า วิถีจิตตูปบาท ๑๔ ขณะ** เป็นต้น คือ เพราะประสงค์ว่ามีภวังค์ที่ล่วงไปที่เรียกว่าอดีตภวังค์ ๑ ขณะ มีภวังค์ไหว ๒ ขณะ มีวิถีจิตตูปบาทมีอาวัชชนะเป็นต้น มีตทาลัมพะเป็นที่สุทธรวมกัน ๑๔ ขณะ

คำว่า **อารมณ์นี้เป็นอารมณ์ชื่อว่า อติมหันตารมณ์** คืออารมณ์ที่มีอายุล่วงไปเทียบเท่ากับจิต ๑ ขณะ แล้วจึงถึงคลองทวารนี้ ชื่อว่า อติมหันตารมณ์ ฟังทราบว่ามีวิถีที่เนื่องกับอารมณ์ชื่อนี้ก็ย่อมได้ชื่อตามอารมณ์ว่า **อติมหันตารมณ์-วิถี** เป็นอันว่าอติมหันตารมณ์วิชิตนั้นมีอดีตภวังค์เป็นไปเพียงขณะเดียว

ท่านอาจารย์มิได้กล่าวถึงความ เป็นไปเกี่ยวกับการที่อารมณ์ที่เหลือมี สัททารมณ์เป็นต้น มากระทบประสาทที่เหลือมีโสตประสาทเป็นต้นไว้ ก็เพราะมี นัยเดียวกับการที่รูปารมณ์มากระทบจักขุประสาทนั้นเทียว.

มหันตารมณ์

ส่วนอารมณ์ที่ล่วงไปแล้วมีไม่พอถึงความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะ มาถึง คลองทวาร ชื่อว่า **มหันตารมณ์** ในที่สุดแห่งขณะ (ที่เป็นไป) ในมหันตารมณ์ นั้น มีการตทภวังค์เลยทีเดียว ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น

คำอธิบายมหันตารมณ์

คำว่า **อารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว** คืออารมณ์ที่มีอายุล่วงไปเทียบเท่ากับจิต ๒-๓ ขณะ แล้วจึงมาถึงคลองทวาร ก็อารมณ์ที่มีอายุล่วงไปอย่างนี้ย่อมมีอายุเหลือ เพียงพอให้จิตได้เป็นไปเนื่องด้วยอารมณ์นั้นเพียง ๑๕-๑๔ ขณะจิต แล้วจึงจะสิ้นสุดอายุ ก็การที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ในอารมณ์ที่มีอายุ ๑๔ ขณะจิต** นี้ ฟังทราบว่ามีท่านกล่าวหมายเอาในคราวที่อารมณ์มีอายุล่วงไป ๓ ขณะ แล้วจึงมาถึง คลองทวาร ก็ในอารมณ์ที่มีอายุล่วงไปก่อน ๓ ขณะอย่างนี้ย่อมมีจิตเป็นไปเนื่อง ด้วยอารมณ์นั้น ๑๔ ขณะ จับตั้งแต่ภวังค์ไหวขณะแรกไปจนกระทั่งขณะขณะที ๗

เกิดขึ้นแล้วดับไป อารมณีย่อมสิ้นสุดอายุพร้อมกับความดับไปแห่งขณะขณะที่ ๗ นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมไม่มีอายุของอารมณ์เหลืออยู่ เพื่อความเกิดขึ้นแห่ง ตทาลัมพะ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น** เมื่อไม่มีวิถีจิตเป็นไปเพราะอารมณ์หมดอายุเสียก่อนอย่างนี้ ก็ย่อมมีภวังคจิตนั้นเที่ยว เป็นไปถัดไปจากชวนจิตขณะที่ ๗ นั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **“ในที่สุดแห่งขณะในมหันตารมณีนัน มีการตกภวังค์เลยทีเดียว”** ดังนี้

ท้วงว่า ก็ถ้าหากว่าอารมณ์มีอายุล่วงไป ๓ ขณะ มีอายุเหลืออยู่เพียงเท่า จิต ๑๔ ขณะ ก็ย่อมมีความเป็นไปอย่างทีกล่าวนั้นได้ละ ไม่ต้องสงสัย แต่ว่า ถ้าหากอารมณ์มีอายุล่วงไปเพียง ๒ ขณะ มีอายุเหลืออยู่ ๑๕ ขณะละก็ อารมณฺ์ เช่นนี้มีอายุเหลือพอเป็นปัจจัยให้ตทาลัมพะได้เกิดขึ้น ๑ ขณะมิใช่หรือ เมื่อเป็น เช่นนี้ เพราะเหตุไรท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวไว้เป็นอีกประการหนึ่งว่า **“มีพอถึง ความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะ ๑ ขณะ”** ดังนี้บ้างล่ะ?

เฉลยว่า แม้ในอารมณ์ที่มีอายุ ๑๕ ขณะจิต จะมีอายุเหลือเพียงพอที่จะให้ จิตเป็นไปโดยความเป็นวิถีถัดไปจากชวนขณะที่ ๗ ได้สัก ๑ ขณะจิตก็ตาม ก็แต่ว่า ตทาลัมพนจิตนี้เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ ถ้าอารมณ์มีอายุเหลืออยู่ไม่ เพียงพอให้ได้เกิดเป็นขณะที่ ๒ เพียงพอให้ได้เพียงขณะเดียวเท่านั้น ก็ย่อม ไม่เกิดเลย เพราะในพระบาลี **ปฏิจจสมุปบาทวิภังค์** พระผู้มีพระภาคทรงกำหนด ความอุบัติแห่งตทาลัมพะไว้ ๒ วาระ แม้ในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี ท่าน ก็ได้ กล่าวไว้ชัดเจนแล้วว่า **“ตทาลมฺพน เทว - วาระจิต ๒ วาระมาแล้วในตทา- ลัมพะ”** ดังนี้

ส่วนคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในปกรณ์ **ปรมัตถวินิจจย** ว่า **“ตทาลัมพะ ย่อมเกิด ๑ หรือ ๒ วาระ อาวัชชนะเป็นต้นเกิดวาระเดียว”** ดังนี้ใด, คำนั้น บัณฑิตพึงทราบวาท่านกล่าวคล้อยตามมติของท่านมัชฌิมาภคณาจารย์ (อาจารย์ ผู้สอนปกรณ์มัชฌิมนิกาย) แต่เพราะเหตุที่วาทะของท่านมัชฌิมาภคณาจารย์ถูก ปฏิเสธแล้วเที่ยวในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี เพราะไม่เสมอกันกับพระบาลีที่กล่าว ก่อนแล้ว เพราะฉะนั้น แม้ท่านอาจารย์เองก็ไม่กล่าวถึงความเกิดขึ้นเพียงวาระ เดียวแห่งตทาลัมพะไว้ในปกรณ์ **อภิธัมมัตถสังคหะ** นี้ และในปกรณ์ **นามรูป- ปริจเจท** เพราะตัวท่านเองก็ไม่ประสงค์เหมือนกัน

พึงทราบแม้ว่า วิธีจิตที่ย่อมได้ชื่อคล้ายตามอารมณ์ว่ามหันตารมณ์วิธี เป็นอันว่ามหันตารมณ์วิธีเป็นวิธีที่มีภวังคจิตที่เรียกว่า อติตภวังคนั้น ล่วงไปพร้อมกับอารมณ์นั้น ๒-๓ ขณะนั้นเทียว

ปริตตารมณ์

อารมณ์ที่ล่วงไปแล้วมาถึงคลองทวาร มีไม่พอแม้ถึงความเกิดขึ้นแห่งขณะชื่อว่า ปริตตารมณ์ ในปริตตารมณ์นั้น เพราะแม้แต่ขณะก็ไม่เกิดขึ้น ใจ-วิญญาณเจตานั้นย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังคนั้นเทียว

คำอธิบายปริตตารมณ์

คำว่า อารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว คืออารมณ์ที่มีอายุล่วงไปเทียบได้กับขณะจิตที่ล่วงไป (ที่เรียกว่า “อติตภวังค”) เกินกว่า ๓ ขณะ

คำว่า มีไม่พอแม้ความเกิดขึ้นแห่งขณะ คือมีอายุเหลืออยู่ไม่เพียงพอแม้ถึงความเกิดขึ้นแห่งขณะ ๗ ขณะ เป็นความจริงว่า อารมณ์นี้แม้ว่าจะมีอายุเหลืออยู่จนถึงฐานะความเกิดขึ้นแห่งขณะ เพราะยังเหลืออยู่เทียบเท่า ๖ ขณะจิตก็ตาม ก็ไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งขณะ เพราะทรมกำลังโดยรอบด้านเหตุเพราะความที่มีอายุน้อยนั้นแหละ ด้วยว่าขณะเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีอายุมากพอจะให้ตนได้เป็นไปถึง ๗ วาระนั้นเทียว โดยข้อกำหนดอันเป็นขณินิยม หากว่ามีอายุไม่มากพอที่จะให้เป็นไปได้ถึง ๗ วาระ ขณะนั้นก็ย่อมไม่เกิดเลยแม้เพียงขณะจิตเดียว เพราะฉะนั้น ปริตตารมณ์วิธีนี้จึงมีอันสิ้นสุดลงด้วยวิญญาณเจตเจตานั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “วิญญาณเจตเจตานั้นย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระ” ดังนี้.

ก็คำว่า ๒-๓ วาระ มีความหมายว่า วิญญาณเจตเป็นไป ๒ วาระบ้าง ๓ วาระบ้าง อธิบายว่าอย่างน้อย ๒ วาระ

ถามว่า อารมณ์ที่นับว่าเป็นปริตตารมณ์นี้ย่อมเป็นอารมณ์ที่มีอายุล่วงไปแล้ว เหลืออยู่เพียงพอให้วิญญาณเจตเป็นไปเกินกว่า ๔ วาระ เพราะเหตุไรท่านจึง กล่าวว่า “๒-๓ วาระ” อย่างนี้ เท่านั้นเล่า วิญญาณเจตเป็นไปเกินกว่า ๓ วาระมิได้หรือ?

ตอบว่า จริงอย่างนั้น ไวกฐัพพนจิตไม่อาจเป็นไปเกินกว่า ๓ วาระ เพราะจิตที่เป็นไปเกิน ๓ วาระนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ก็สำหรับจิตที่เป็นไปด้วยสามารถอาเสวนปัจจัยเท่านั้น ก็แต่ว่าอาเสวนปัจจัยนี้ทรงแสดงไว้ก็ในคราวเป็นไปโดยชวนกิจเท่านั้น ไม่ใช่โดยกิจนอกนี้ เพราะฉะนั้น ไวกฐัพพนจิตนี้จึงมีความเป็นไปอย่างมาก ๓ วาระเท่านั้น ฉะนั้นแล.

ส่วน พระอานันทาจารย์ (ผู้แต่งฎีกาอภิธรรม) อธิบายความเป็นไปของวิถิจิตในปริตตารมณีนี เอาไว้อย่างนี้ว่า “วิถิจิตที่มีไวกฐัพพนะเป็นที่สุดไม่มีหรรค เพราะว่าไวกฐัพพนะเมื่อเกิดขึ้นย่อมเป็นไปโดยความเป็นอนันตรปัจจัยแก่กุศล-ชวนะ, อกุศลชวนะ และกิริยาชวนะ ชั่นกามาวจรอย่างแน่นอนทีเดียว ย่อมไม่ เป็นไปโดยประการอื่นจากนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสอาวัชชนจิตทั้งหลายไว้โดย ความเป็นปัจจัยแก่ชวนะดังกล่าวแล้วเสมอ เช่นว่า “**อาวชชนา กุสลานํ ขนฺธานํ อกุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺเจยฺน ปจฺจโย** - อาวัชชนะทั้งหลายย่อมเป็น ปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่กุศลชั้นทั้งหลาย แก่อกุศลชั้นทั้งหลาย” ดังนี้เป็นต้น ก็แต่ว่าไวกฐัพพนะก็คือ อาวัชชนจิตนั้นแหละ (มโนทวารวัชชนจิตนั้นแหละ) เพราะฉะนั้น เมื่อมีไวกฐัพพนะเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่อาจห้ามความเป็นไปแห่งชวนะทั้งหลายได้ และเมื่อเป็นเช่นนี้ ความเป็นปริตตารมณวิถิจึงไม่อาจกำหนดไว้โดย เกี่ยวกับความเป็นไปแห่งไวกฐัพพนะ ๒-๓ วาระ อย่างที่กล่าวนั้นได้ ทว่า พึง กำหนดโดยความเป็นวิถิจิตที่มีชวนะไม่บริบูรณ์ คือไม่ครบ ๗ วาระ เพราะมีกำลัง อ่อนเท่านั้น นั้นเทียว กล่าวคือ ในคราวที่เป็นไป ๖ วาระ ในเวลาสลบและใน คราวที่เป็นไป ๕ วาระ ในเวลาใกล้ตาย” ดังนี้.

ท่านอานันทาจารย์กล่าวไว้อย่างนั้นก็จริง ถึงกระนั้น บัณฑิตก็พึงทราบว่ โอกาสที่ไวกฐัพพนะไม่อาจเป็นอนันตรปัจจัยแก่ชวนะ เพราะความบกพร่องแห่ง ปัจจัยก็มีอยู่ ดุจจิตติจิตของพระชินาสพไม่อาจเป็นอนันตรปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพ ใหม่ เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัยนั้นนั่นแหละ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตย่อม กำหนดปริตตารมณวิถิจิตได้อย่างนี้ทีเดียวว่า “ไวกฐัพพนะย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระ” ดังนี้ เหมือนอย่างที่เราพบในอรรถกถาทั้งหลายนั้นเทียว

อติปริตตารมณ

ส่วนอารมณที่ล่วงไปแล้วมาถึงคลองทวาร มีไม่พอลถึงความเกิดขึ้นแห่ง
โฏฐัพพะ โกลต์ต่อความดับ ชื่อว่า อติปริตตารมณ ในอติปริตตารมณนั้นมีแต่
ภวังคจลนะ (ภวังคไหว) เท่านั้น ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต

คำอธิบายอติปริตตารมณ

คำว่า **อารมณที่ล่วงไปแล้ว** คืออารมณที่มีอายุล่วงไปแล้วเทียบได้กับขณะ
จิตที่ล่วงไปแล้ว ที่เรียกว่า อดีตภวังคินัน ๑๐-๑๕ ขณะจิต

คำว่า **ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต** ความว่า ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต
ก็เพราะเหตุว่า อติปริตตารมณเป็นอารมณที่มีอายุน้อยยิ่งนัก อย่างมากที่สุดเพียง ๗
ขณะจิตเท่านั้น ซึ่งมีไม่เพียงพอเพื่อความเป็นเหตุแห่งวิถิจิต ๒-๓ วาระ
อย่างมากที่สุดเพียงแต่ทำภวังคไหวไปเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว
ว่า **“มีแต่ภวังคจลนะเท่านั้น”** ดังนี้.

ถามว่า อารมณมีอายุล่วงไป ๑๐ ขณะจิต แม้เหลือเพียง ๗ ขณะจิตก็ตาม
ถึงกระนั้นก็มีเพียงพอเพื่อความเป็นเหตุแห่งวิถิจิต ๑ วาระมีไชหรือ เพราะ
เหตุไรท่านจึงกล่าวว่า **“มีไม่พอลถึงความเกิดขึ้นแห่งขณะ”** และว่า **“มีแต่ภวังค-
จลนะเท่านั้น”** ดังนี้เล่า?

ตอบว่า โฏฐัพพนจิตนั้น ได้ชื่อว่าเป็นชวนปฏิปาทกมนสิการ (มนสิการที่
ยังชวนจิตให้ดำเนินไป) คือเมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การยังชวน-
จิตทั้งหลายเป็นไป ก็แต่ว่าในอารมณที่มีอายุหมดไปก่อนหน้าไม่มีอายุเหลืออยู่
เพื่อความเป็นเหตุแห่งขณะ แม้เพียงวาระเดียวเท่านั้นอย่างนี้ ประโยชน์อะไรพึงมี
เพื่อให้โฏฐัพพนจิตนี้ได้ทำในอารมณนั้น ประโยชน์นั้นหาไม่มี เมื่อไม่มีการทำ
ประโยชน์ โฏฐัพพนจิตนั้นก็ย่อมไม่เกิดขึ้นเลย และแม้ภวะที่จิตก่อนหน้านี้มี
ปัญจทวารวัชชนะ จักขุวิญญาณ เป็นต้น ไม่เกิดขึ้นในอติปริตตารมณนี้แม้มีอายุ
เหลืออยู่ บัณฑิตก็พึงทราบอธิบายตามทำนองดังได้กล่าวมาแล้วนี้

ทั้งว่า คำตอบที่ว่ามานี้ ย่อมขัดแย้งกับคำที่กล่าวแล้วในปริตตารมณวิถิ
เพราะในปริตตารมณวิถินั้น ชวนะก็เกิดไม่ได้เหมือนกัน โดยการอ้างถึงชวน-

นิยม แต่ถึงแม้ชวณะเกิดไม่ได้ โวฏฐัพพะก็ยังเกิดได้ ไม่ใช่เพียงวาระเดียว ทว่าถึง ๓ วาระทีเดียว เพราะเหตุไรจึงเกิดได้ ในเมื่อไม่มีประโยชน์เกี่ยวกับการยังชวณะให้เล่นไป เช่นเดียวกันกับที่อ้างในอติปริตตารมณวิถีนี?

เฉลยว่า ถ้าอย่างนั้น ก็จะขอกล่าวให้ยิ่งอีกหน่อย ในปริตตารมณวิถิ โวฏฐัพพะยังเกิดได้ เพราะยังมีอายุอาร์มณเหลือพอเป็นปัจจัยแก่ชวณะ แม้ว่าอายุอาร์มณจะเหลือน้อยเกินไปจนปิดโอกาสแห่งชวณะที่จะต้องเป็นไปจนครบ ๗ วาระก็ตาม อธิบายว่า ชวณะเกิดไม่ได้เองเพราะเหตุอื่น คือ **เพราะขัดข้องด้วยข้อกำหนดอันเป็นชวณนิยม** ไม่ใช่เพราะขาดอาร์มณ เพราะอาร์มณยังมีอายุเหลืออยู่พอเป็นปัจจัยแก่ชวณะได้ เมื่อยังไม่ขาดอาร์มณ โวฏฐัพพะก็ยังอาศัยเป็นปัจจัยเกิดขึ้นได้ เพื่ออันจะยังชวณะให้เล่นไป ถึงความพยายามอยู่ ๓ วาระชวณะก็ไม่เกิดขึ้นเล่นไปในอาร์มณนั้น ก็สิ้นความพยายามไป ส่วนในอติปริตตารมณวิถิ ชวณะไม่อาจเกิดได้เลย **เพราะขาดอาร์มณ** เมื่อเป็นเช่นนั้น โวฏฐัพพะนี้ แม้วน่าจะเกิดขึ้นได้ในอาร์มณที่มีอายุเหลืออยู่ ๑ ขณะจิตนั้น ถึงกระนั้นก็ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่มีประโยชน์ที่ต้องทำ คือการทำชวณะให้เล่นไป แม้เกี่ยวกับการที่จักขุวิญญาณเป็นต้น ไม่เกิดขึ้น ก็พึงทราบอรรถาธิบายทำนองเดียวกันนี้ โดยการกล่าวย้อนลำดับ อย่างนี้คือ เมื่อโวฏฐัพพะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นตามธรรมดาของตนได้ สันติระณะที่จะพึงเกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์แก่การตัดสินใจของโวฏฐัพพะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อจักขุวิญญาณไม่เกิดขึ้น ประโยชน์อะไรด้วยความเกิดขึ้นแห่งปัญจทวาราวชชณะเล่า ฉะนี้แล พึงทราบทั่ว จิตดวงก่อนจะเป็นปัจจัยให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นได้ ก็เกี่ยวกับจิตดวงหลังนั้นไม่มีความบกพร่องด้วยปัจจัยอื่นที่สนับสนุนให้ตนได้เกิดขึ้นตามธรรมดาของตนอยู่ก่อนเท่านั้น.

ส่วนอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “ในอติปริตตารมณนี้ ท่านอาจารย์ไม่น่าจะกล่าวว่า ‘มีแต่ภวังคจลนะเท่านั้น’ น่าจะกล่าวว่า ‘ไม่มีภวังคูปัจเจทะ’ เพราะถ้าหากว่ามีภวังคูปัจเจทะ วิถิจิตทั้งหลายก็ย่อมเป็นไปแล” จริงอย่างที่อาจารย์พวกนั้นกล่าว ก็แต่ว่าบัณฑิตพึงทราบทั่ว ความไม่มีแห่งภวังคูปัจเจทะนั้น เป็นอันที่ท่านอาจารย์บอกให้ทราบโดยนัย ด้วยคำว่า “**ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต**” ดังนี้ นั่นเอง เพราะว่าเมื่อจะมีวิถิจิตเกิดขึ้น ภวังคก็ต้องขาดหายไปก่อน คือมีภวังคูปัจเจทะเกิดขึ้นก่อน ฉะนี้แล ที่ว่ามานี้คือ **อติปริตตารมณ** วิถิที่เนื่องกับอติ-

ปริตตารมณีกีย่อมได้ชื่อตามอารมณว่า **อติปริตตารมณวิถิ** นั้นเทียว.

ถามว่า ในเมื่อจิตที่เป็นไปกับอติปริตตารมณ หาคความเป็นวิถิมิได้เลย กล่าวคือ มีแต่ภวังค์ไหวเท่านั้นอย่างนี้ เพราะเหตุไรจึงเรียกลำดับจิตที่มีแต่ภวังค์เท่านั้นเหล่านี้ว่า “อติปริตตารมณวิถิ” เล่า?

เฉลยว่า ฟังทราบว่า ลำดับจิตที่มีแต่ภวังค์เหล่านี้ ท่านเรียกว่า “อติปริตตารมณวิถิ” ก็สักว่าโง่ทวนเท่านั้น หากมีความเป็นวิถิอะไรๆ ไม่ โดยอาศัยเหตุสักว่าอารมณมาถึงคลองทวารเป็นเหตุให้ภวังค์ไม่เป็นไปตามปกติ ทว่าเกิดการไหวตัวด้วยอำนาจแห่งการกระทบกันระหว่างอารมณกับประสาทนั้น เท่านั้น เพื่อประโยชน์แก่การจะแสดงให้เห็นว่า เมื่ออารมณมาถึงคลองประสาทเข้าแล้ว แม้มีอายุเหลือน้อยยิ่งนักอย่างนั้น ก็มีผลกระทบถึงความ เป็นไปแห่งจิตได้ทีเดียว แม้เพียงสร้างความสั่นไหวแห่งภวังค์เท่านั้นก็ตาม ฉะนั้นแล.

วาระ ๔ แห่งวิถิจิตทางปัญจทวาร

ฟังทราบวิสัยปวัตติอันเป็นอารมณ ๔ อย่าง (มีอติมหันตารมณเป็นต้น) แห่งวาระ (ของวิถิจิต) ๔ วาระ กล่าวคือ ตทาลัมพนวาระ ๑ ขวนวาระ ๑ โวฏฐัพพนวาระ ๑ โมฆวาระ ๑ ตามลำดับ ทางปัญจทวาร คือทางจักขุทวาร ตามประการที่กล่าวมาอย่างนี้ และทางโสตทวารเป็นต้น ตามประการที่กล่าวนั้นเหมือนกัน แม้โดยประการทั้งปวง

คำอธิบาย

คำว่า **วิสัยปวัตติอันเป็นอารมณ** คือวิสัยปวัตติ (อารมณที่เป็นไป) อันเป็นอารมณของวิถิจิตซึ่งมี ๔ อย่าง มีอติมหันตารมณเป็นต้น อีกอย่างหนึ่งมีความหมายว่า วิสัยปวัตติอันเป็นอารมณ คือ เป็นปัจจัยแก่การบัญญัติวาระ ๔ มีตทาลัมพนวาระเป็นต้น เพราะว่าแม้ปัจจัยท่านก็ใช้ศัพท์ว่า “อารมณ” ในที่บางแห่ง เช่น ในประโยคว่า **ลจฺจนฺติ มาโร โอตาริ ลจฺจนฺติ มาโร อารมณํ**^๑ แปลว่า “มารย่อมได้ชื่อ มารย่อมได้อารมณ (ได้ปัจจัย)” ดังนี้เป็นต้น ก็ถ้าหากเล็งเอาความหมายว่า “ปัจจัย” เป็นสำคัญอย่างนี้แล้ว ความสงสัยอย่างนี้ว่า “ก็โมฆ-

๑ ส.มหา. ๑๙/๑๙๐.

วาระ เป็นวาระที่ว่างเปล่าจากวิถิจิต ไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้นเลย ทว่ามีแต่ภวังค์ไหว (ภวังคฺจนะ) อย่างเดียวเป็นไป เมื่อเป็นเช่นนี้ วิสยัปวัตติ คืออติปริตตารมณฺ์ นั้นจะเป็นอารมณ์แห่งโมฆวาระได้อย่างไร เพราะว่าภวังค์ที่ไหวเหล่านั้นมิได้ถือเอาอติปริตตารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ ทว่า ถือเอาอารมณ์ประจำของตนมีกรรมกรรมนิमितเป็นต้น เป็นอารมณ์ต่างหาก” ดังนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแล, และถ้าหากว่าไม่ถือเอาในความหมายว่าเป็นปัจจัย คำว่า วิสยัปวัตติอันเป็นอารมณ์ นี้ ก็ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์กล่าวไว้ผิด

คาถาประมวลวิถิจิตทางปัญจทวาร

วิถิจิตฺตานิ สตุเตว จิตฺตูปปาทา จตฺตทส
จตฺตปณฺณาส วิตถารา ปณฺจทวารเ ยถารหิ
แปลว่า ทางปัญจทวารมีวิถิจิต ๗ เท่านั้น มีจิตตูปปาต ๑๔ ดวง โดยพิสดาร
มีจิตตูปปาต ๕๔ ดวง ตามสมควร

คำอธิบายคาถาประมวลวิถิจิตทางปัญจทวาร

ทางปัญจทวารมีวิถิจิตเกิดขึ้นตามสมควร คือ ตามความเหมาะสมแก่ทวาร มีจักขุทวารเป็นต้น นั้นๆ อย่างนี้คือ จักขุวิญญาณ เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่จักขุ-ทวาร โสตวิญาณเป็นต้น เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่โสตทวารเป็นต้น ส่วนจิตทั้งหลายนอกจากวิญญาณ ๕ นี้ มีอาวัชชนะเป็นต้น เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่ทวารทั้ง ๕, ตามความเหมาะสมแก่ปัจจัย อย่างนี้คือ กุศลชวณะเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่ปัจจัย คือโยนิโสมนสิการ อกุศลชวณะเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่ปัจจัย คือ อโยนิโสมนสิการเป็นต้น และตามความเหมาะสมแก่อารมณ์นั้นๆ อย่างนี้คือ จักขุวิญญาณเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่รูปารมณฺ์ โสตวิญาณเป็นต้นเป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่สัททวารมณฺ์เป็นต้น จิตทั้งหลายนอกไปจากวิญญาณ ๕ นี้เป็นวิถิจิตที่เหมาะสมแก่อารมณ์ทั้ง ๕

กัวิถิจิตที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่ทวารเป็นต้นนั้น นับโดยตำแหน่งความเกิดขึ้นก็มีเพียง ๗ เท่านั้น คือ อาวัชชนะ (ปัญจทวาราวัชชนะ) ๑ ทัสสนะ (จักขุ-วิญญาณ) เป็นต้น ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตึรณะ ๑ โวฏฐัพพะ ๑ ชวณะ ๑ ตทาลัมพะ ๑

อีกอย่างหนึ่งจิตตูปบาท คือ จิตที่เกิดขึ้นทั้งหลายนับโดยลำดับความอุบัติทีละขณะนั้นเทียบย่อมมี ๑๔ ขณะ คือ จิต ๕ ขณะ มีอาวัชชนะเป็นต้น ชวนะ ๗ ขณะ ตทาลัมพนะ ๒ ขณะ แต่โดยพิสดารย่อมมีกามาวจรจิตเกิดทางปัญจทวารรวมกันได้ทั้ง ๕๔ ดวงนั้นแหละ ตามความเหมาะสมแก่ทวารนั้นๆ

ภาพแสดงวิถีจิตทางปัญจทวารอันเนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔

ก่อนอื่น พึงทราบตัวอักษรที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงภาพ ดังต่อไปนี้

- ภ - ภวังค์ปกติ
- ต - อดีตภวังค์
- น - ภวังคจลนะ
- ท - ภวังคุปัจเฉทะ
- ป - ปัญจทวาราวชชนะ
- จ - จักขุวิญญาณ (ถ้าเป็นทางจักขุทวาร, ถ้าเป็นทางทวารอื่นก็เปลี่ยนสัญลักษณ์เป็น ส - โสทวิญญาณ เป็นต้น)
- ล - สัมปฏิจฉันนะ
- ณ - สันติริณะ
- โว - โวภูฐัพพนะ
- ช - ชวนะ
- ต - ตทาลัมพนะ

อันดับแรก จักขุทวารวิถีจิต มีความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔ อย่าง อย่างนี้ คือ:-

อติมหันตารมณวิถี เป็นวิถีที่มีอารมณ์ คือรูปารมณฺ์ล่วงไปแล้ว ๑ ขณะ จิต จึงมาถึงคลองจักขุทวาร จึงมีอดีตภวังค์เพียงขณะเดียว อารมณ์มีอายุเหลือพอเป็นปัจจัยแก่วิถีจิต ๑๖ ขณะ มีวิถีเดียวอย่างนี้ คือ:-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
ภ ตี น ท ป จ ล ณ โว ช ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

มหันตารมณวิถี เป็นวิถีที่มีอารมณ์ล่วงไปแล้ว ๒-๓ ขณะจิต จึงมาถึงคลองจักขุทวาร จึงมีอดีตภวังค์ ๒-๓ ขณะ อารมณ์มีอายุเหลือพอเป็นปัจจัย ๒๖

แกวี่ถิตอยู่ ๑๕-๑๔ ขณะจิต มี ๒ วิธี อย่างนี้คือ :-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
ภ ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว ช ช ช ช ช ช ช ภ ภ
ภ ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว ช ช ช ช ช ช ช ภ

ปริตตารมณวิธี เป็นวิธีที่มีอารมณ์ล่วงไปแล้ว ๔-๙ ขณะจิต จึงมาถึง
คลองจักขุทวาร จึงมือนิตถาวังค์ ๔-๙ ขณะ อารมณ์มีอายุเหลืออยู่พอเป็นปัจจัย
แก่วิถีจิต ๑๓-๘ ขณะจิต มี ๖ วิธี อย่างนี้คือ:-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
ภ ตี ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว โว โว ภ ภ ภ ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว โว โว ภ ภ ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว โว โว ภ ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว โว โว ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว โว โว ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น ท ป จ ลั ณ โว โว ภ

อติปริตตารมณวิธี เป็นวิธีที่มีอารมณ์ล่วงไปแล้ว ๑๐-๑๕ ขณะจิต จึง
มือนิตถาวังค์ ๑๐-๑๕ ขณะจิต อารมณ์มีอายุเหลืออยู่ ๗-๒ ขณะจิต มี ๖ วิธี
อย่างนี้คือ:-

- ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ -
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น น ภ ภ ภ ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น น ภ ภ ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น น ภ ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น น ภ ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น น ภ
ภ ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี ตี น น ภ

ในอติปริตตารมณวิธี ได้ชื่อว่าวิถีก็สักว่าโหวหารเท่านั้น ไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้น
จริง ๆ อายุที่เหลืออยู่น้อยเกินไปของอารมณ์ก็มีผลเพียงการทำให้ภวังค์สั้นโหวไป
เท่านั้น ไม่อาจทำจิตตูปบาทที่เป็นวิถีให้เกิดได้

ก็เป็นอันว่าทางจักขุทวารนี้ สามารถรวบรวมวิถีที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔ ได้ ๑๕ วิถี, ทางจักขุทวารเป็นฉันใด แม้ทางทวารที่เหลือมีโสตทวารเป็นต้น ก็เป็นฉันนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ย่อมกล่าวได้ว่าทางปัญจทวารนี้สามารถรวบรวมวิถีจิตทั้งหมดที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทั้ง ๔ นั้นได้ ๗๕ วิถี ฉะนี้แล.

หมายเหตุ อารมณ์มีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต เริ่มนับตั้งแต่อุปาทาขณะของอดีตภวังค์ดวงแรกไป ซึ่งจะดับไปพร้อมกับภังคขณะของจิตขณะที่ ๑๗

บัณฑิตพึงทราบว่ วิถีจิตจะได้ชื่อว่า “อติมหันตารมณวิถี” เป็นต้นนั้น ก็เนื่องอยู่กับอดีตภวังค์ กล่าวคือ ถ้ามีอดีตภวังค์เป็นไปเพียงขณะเดียว ก็ได้ชื่อว่า เป็นอติมหันตารมณวิถี ความเป็นอติมหันตารมณวิถีจึงมิได้เนื่องอยู่กับการมี ตทาลัมพะ เพราะแม้ไม่มีตทาลัมพะก็เป็นอติมหันตารมณวิถีได้ ด้วยว่าเมื่อไม่พร้อมเพรียงด้วยปัจจัยแห่งตทาลัมพะ ตทาลัมพะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น, ถ้ามีอดีตภวังค์เป็นไป ๒-๓ ขณะ ก็ได้ชื่อว่า มหันตารมณวิถี ดังนี้ เป็นต้น.

จนัยความเป็นไปของวิถีจิตที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางปัญจทวาร

วิภูตารมณ, อวิภูตารมณ

วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร (ปริตตชวณวาระ)

ส่วนถ้าหากว่าวิภูตารมณมาถึงคลองมโนทวาร ต่อจากนั้นไปในเมื่อมีความ สิ้นสุดแห่งภวังคจลนะ มโนทวารวิชชนะ และชวณะแล้ว วิภาตตทาลัมพะก็ย่อม เป็นไป ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์ แต่ในอวิภูตารมณ เมื่อมีความสิ้นสุดแห่ง ชวณะแล้วจะมีแต่การตกภวังค์อย่างเดียว ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะแล.

คำอธิบายมโนทวารวิถี วาระที่มีชวณะเป็นกามาวจร

ทางมโนทวาร ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า “ถ้าหากว่าอติมหันตารมณ” เป็นต้น เพราะจิตที่เป็นไปทางมโนทวารที่มีกามธรรมเป็นอารมณ์ย่อมมีอารมณ์ ที่เป็นอดีตก็ได้ ที่เป็นอนาคตก็ได้ จึงไม่อาจกำหนดอารมณ์โดยเกี่ยวกับเป็นอติ- มหันตารมณ (อารมณ์ที่มีอายุมากยิ่ง) เป็นต้นได้ เพราะอติมหันตารมณท่าน

กำหนดเอาอารมณ์ปัจจุบันที่มาถึงคลองทวาร ๕ เท่านั้น เพราะเหตุนั้น เพื่อจะกำหนดเอาอารมณ์นั้นโดยเกี่ยวกับเป็นวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏชัด) และอวิภูตารมณ์ (อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด) เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ถ้าหากว่าวิภูตารมณ์” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **มาถึงคลอง** อธิบายว่า เพราะเหตุที่มโนทวารไม่ใช่ประสาทเหมือนอย่างทวาร ๕ ข้างต้น คำว่า “มาถึงคลอง” จึงมิได้มีความหมายว่ามาถึงระยะที่อานูกาพของประสาทอะไรๆ ลักอย่างหนึ่งที่ได้ชื่อว่าทวาร จะแผ่ไปรับกระทบเหมือนอย่างทีกล่าวแล้ว ก็ภวังค์ที่มีในลำดับถัดไปข้างหน้าแต่มโนทวาราวชชนะนั่นเอง ชื่อว่า มโนทวาร เพราะฉะนั้น ฟังทราบความหมายของคำว่า “มาถึงคลองมโนทวาร” นี้ อย่างนี้ว่า ได้แก่การที่อารมณ์นั้นๆ เป็นปัจจัยให้ภวังค์ไหวตัวเพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนทวาราวชชนะดังนี้แน่นอน.

ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า “อารมณ์มีขณะล่วงไปแล้ว..... ย่อมมาถึงคลองมโนทวาร” ดังนี้ เหมือนอย่างในหนก่อน เพราะวิถีจิตทางมโนทวารมีความเป็นไปเนื่องด้วยความปรากฏชัดหรือปรากฏไม่ชัดแห่งอารมณ์เท่านั้น มิได้เป็นไปเกี่ยวเนื่องกับอายุของอารมณ์ที่เหลืออยู่เหมือนวิถีจิตทางปัญจทวาร เป็นความจริงว่าทางปัญจทวาร อารมณ์นั้นถ้าหากว่าล่วงไปแล้วเทียบได้กับจิตขณะเดียวก็ตาม หรือมากกว่าก็ตาม ถ้ายังมีอายุเหลือพอเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้นได้ วิถีจิตก็จะเกิดขึ้น ถ้ามีอายุเหลือน้อยเกินไปไม่เพียงพอที่จะเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้น วิถีจิตก็จะไม่เกิดขึ้นฉันใด ทางมโนทวารหาเป็นฉันนั้นไม่ ทว่าเป็นอย่างนี้ คืออารมณ์ใดทำภวังค์ให้ไหวจนขาดสายเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์นั้น อารมณ์นั้นย่อมถึงฐานะว่ามีความปรากฏเพียงพอในอันเป็นปัจจัยให้วิถีจิตเป็นไปทั้งนั้น ถ้ามีกำลังสามารถยังวิบากตทาลัมพะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณ์ ถ้ามีกำลังไม่เพียงพอในอันยังวิบากตทาลัมพะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า อวิภูตารมณ์ เพราะฉะนั้น อันการจะกล่าวว่า “อารมณ์มีขณะล่วงไปแล้ว.....จึงมาถึงคลองมโนทวาร” จึงไม่มีประโยชน์ในอันจะให้อรรถพิเศษเกี่ยวกับประเภทของวิถีจิตทางมโนทวาร เมื่อไม่มีประโยชน์ท่านอาจารย์ก็ย่อมไม่กล่าวอย่างนั้น และเพราะเหตุนี้ นั้นแหละทางมโนทวารนี้จึงไม่มีการกำหนดภวังค์จิตที่เป็นไปก่อนหน้าแต่ภวังค์ไหว โดยชื่อว่า “อดีตภวังค์” เพื่อให้ทราบว่าภวังค์ที่ล่วงไปพร้อมกับอารมณ์ เพื่อประโยชน์

แก่การนับอายุของอารมณ์ที่ล่วงไปแล้วและที่ยังเหลืออยู่ เหมือนอย่างทางปัญจ-
ทวาร เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาพแสดงวิถีจิตทางมโนทวาร จึงไม่มีความจำเป็นต้องระบุ
ภวังค์ โดยชื่อว่า “อดีตภวังค์” เลยเทียว.

ท้วงว่า ถ้าหากข้อกำหนดความเป็นวิภูตารมณ์มีว่า “ถ้ามีกำลังความ
สามารถยังวิบากตทาลัมพะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณ์” ดังกล่าวนั้นไซ้
ถ้าอย่างนั้น พวกพรหมก็ย่อมไม่ได้วิภูตารมณ์ และเพราะไม่ได้วิภูตารมณ์ ก็ย่อม
ไม่ได้วิถีจิตที่ชื่อว่า วิภูตารมณ์วิถี เลยะสิ เพราะตทาลัมพะ ย่อมไม่เกิดแก่พวก
พรหม ตามข้อกำหนดแห่งตทาลัมพนนิยม?

เฉลยว่า แม้พวกพรหมก็ย่อมได้วิภูตารมณ์ ย่อมได้วิภูตารมณ์วิถี มิใช่ไม่ได้
เพียงแต่ว่า ตทาลัมพะย่อมไม่เกิดแก่พวกพรหมเหล่านั้นเท่านั้น เพราะขัดข้อง
ด้วยข้อกำหนดแห่งตทาลัมพนนิยม ฟังทราบว่ คำว่า “ถ้ามีกำลังสามารถยัง
วิบากตทาลัมพะให้เกิดขึ้นได้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณ์” ดังนี้ นี้ เป็นเพียงคำพูดชี้
ให้เห็นกำลังความสามารถของอารมณ์ที่พึงจะบัญญัติชื่ออย่างนี้เท่านั้น มิได้หมาย
ความว่า ถ้าเป็นวิภูตารมณ์แล้ว จะต้องเป็นอารมณ์ที่ทำวิบากตทาลัมพะให้เกิด
ขึ้นทุกครั้งที่ปรากฏ แต่ประการใด ดูคำพูดว่า “ถ้าสามารถถึงผ่านช่องที่เจาะไว้
ที่ไม้กระดานซึ่งวางเรียงตรงกัน ๗ แผ่นได้ตลอด ก็ชื่อว่า เป็นนายขมังธนู” อัน
มิได้หมายความว่า ผู้ชื่อว่า นายขมังธนู คือผู้ที่ยิงทะลุผ่านช่องไม้กระดานทั้ง ๗
เหล่านั้นแต่ประการใด ฉะนั้น ความว่า แม้ไม่มีโอกาสยิงทะลุผ่านช่องกระดาน
เหล่านั้น แต่เมื่อมีความสามารถที่จะทำอย่างนั้นได้ ก็ชื่อว่า นายขมังธนู นั้นเทียว.
อธิบายว่า อารมณ์แม้มีกำลังความสามารถยังวิบากตทาลัมพะให้เกิดได้ก็ตาม
ถึงกระนั้น เมื่อขัดข้องด้วยตทาลัมพนนิยม โดยเกี่ยวกับว่า บุคคลไม่ใช่กามาวจร-
สัตว์เป็นต้น วิบากตทาลัมพะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น แล และแม้ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น
อารมณ์ที่มีกำลังความสามารถอย่างนี้ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณ์ นั้นเทียว วิถีจิตที่เป็น
ไปเมื่ออารมณ์เช่นนี้ปรากฏ ก็ชื่อว่า วิภูตารมณ์วิถี นั้นเทียว ฉะนี้แล.

คำว่า เมื่อมีความสิ้นสุดแห่งภวังคจลนะ ความว่า เมื่อมีความสิ้นสุดแห่ง
ภวังคจลนะขณะที่ ๒ ที่เรียกว่า “ภวังคุปัจเจทะ” มโนทวารวิถีจิต มีมโนทวาร-
วัชชนะเป็นต้น ย่อมเป็นไป.

คาถาประมวลวิถีจิตทางมโนทวาร, วาระที่มีชวนะเป็นกามาวจร

วิถีจิตตานิ ตีเณว

จิตตูปปาทา ทเสริตา

วิตถาเรน ปเนตฺเตก-

จิตฺตาฬิส วิภาวเย

แปลว่า ทางมโนทวารนี้มีวิถีจิต ๓ เท่านั้น ท่านกล่าวจิตตูปปาทไว้ ๑๐ แต่
โดยพิสดารพึงแสดงจิตได้ถึง ๔๑ ดวง

ดังนี้ นี่ เป็นวาระที่มีชวนะเป็นกามาวจรทางมโนทวารนี้

คำอธิบายคาถา

คำว่า **มีวิถีจิต ๓ เท่านั้น** คือ นับโดยตำแหน่งความเกิดขึ้นก็มีเพียง ๓ เท่านั้น
คือ มโนทวารวัชชนะ ๑ ชวนะ ๑ ตทาลัมพนะ ๑. คำว่า **ท่านกล่าวจิตตูป-**
ปาทไว้ ๑๐ คือ ท่านกล่าวขณะจิตตูปปาทที่เป็นวิถีไว้ ๑๐ อย่างนี้คือ มโน-
ทวารวัชชนะ ๑ ชวนะ ๗ ตทาลัมพนะ ๒

ชื่อว่า **จิต ๔๑ ดวง** ได้แก่ กามาวจรจิต ๔๑ ดวง ในบรรดากามาวจรจิต
๕๔ ดวง เว้นจิต ๑๓ ดวง คือ วิญญูญาณ ๕ สองฝ่ายรวม ๑๐ ดวง และมโนธาตุ
๓ ดวง เพราะจิต ๑๓ ดวงเหล่านี้เป็นจิตที่เป็นไปทางทวาร ๕ เท่านั้น หาความ
เป็นไปทางมโนทวารมิได้.

ภาพแสดงมโนทวารวิถีวาระที่มีชวนะเป็นกามาวจร

อักษรที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงภาพ:

ม - มโนทวารวัชชนะ นอกนั้นก็มีความหมายเหมือนอย่างที่ได้กล่าวแล้ว

วิภูตารมณวิถี

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ช ต ต ภ

อวิภูตารมณวิถี

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ช ช ช ภ ภ ภ

วาระที่มีชวนะเป็นอัปปนา

ส่วนในวาระที่มีชวนะเป็นอัปปนา ไม่มีประเภทแห่งวิภูตารมณและอวิ-

ภูตารมณ ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนะเลยเทียว ก็ในวาระที่มีชวนะเป็น

อัปปนานั้น เมื่อกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณ ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ๔ ชวณะ หรือ ๓ ชวณะ โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู แล้วดับไป ตามลำดับ, ในลำดับแห่งชวณะที่ดับไปแล้วนั้นเทียว ชวณะดวงใดดวงหนึ่งในบรรดาหัตถคตชวณะและโลกุตตรชวณะ ๒๖ ดวง โดยเกี่ยวกับความสมควรแก่การน้อมจิตไป ย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิधिเป็นชวณะที่ ๔ หรือชวณะที่ ๕ ตามสมควรต่อจากนั้นไปในที่สุดแห่งอัปปนาก็จะมีแต่การตกภวังค์เท่านั้น

ในวาระที่มีชวณะเป็นอัปปนานั้น ในลำดับแห่งชวณะที่สหคตด้วยโสมนัสจะพึงหวังอัปปนาได้ก็เฉพาะที่สหคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ในลำดับแห่งชวณะที่สหคตด้วยอุเบกขา จะพึงหวังอัปปนาได้ก็เฉพาะที่สหคตด้วยอุเบกขาเท่านั้น แม้ในวาระที่ชวณะมีเวทนาเหมือนกันนั้น ในลำดับแห่งกุศลชวณะ กุศลชวณะและผลเบื้องต้น ๓ เท่านั้น ย่อมถึงอัปปนา ในลำดับแห่งกิริยาชวณะ กิริยาชวณะ และอรหัตตผลเท่านั้น ย่อมถึงอัปปนา ฉะนี้แล.

คำอธิบายมโนทวารวิธิวาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา

ในวาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ไม่มีประเภทแห่งวิภูตารมณฺ์และอวิภูตารมณฺ์** คือ ไม่มีการจำแนกเป็น ๒ อย่าง อย่างนั้น เพราะอารมณฺ์มีปฏิภาคนิมิตเป็นต้น และพระนิพพานอันเป็นอารมณฺ์ของอัปปนาชวณะทั้งหลาย เป็นอารมณฺ์ที่ปรากฏชัดอย่างเดียว และเพราะความที่เป็นอารมณฺ์อันปรากฏชัดนั้นแหละ จึงเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอัปปนาได้

ท่านอาจารย์กล่าวว่า **“ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะณะเลยเทียว”** เพราะพันข้อกำหนดที่เป็นตทาลัมพนินิยม (ข้อกำหนดแน่นอนแห่งตทาลัมพะณะ) ที่ว่า ตทาลัมพะณะย่อมเกิดขึ้นในอารมณฺ์ที่เป็นกามธรรมเท่านั้น ย่อมเกิดติดตามกามชวณะเท่านั้น เป็นต้น ก็อัปปนาชวณะที่เกิดขึ้นแก่กามาวจรสัตว์ โดยเกี่ยวกับเป็นอภิญญา แม้บางครั้งจะมีอารมณฺ์เป็นกามธรรม คือ ในคราวที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นบุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกถึงกามาวจรขันธของตนในภวก่อนเป็นต้นได้ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น เมื่ออภิญญาชวณะนั้นสิ้นสุดลง ตทาลัมพะณะก็ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นติดตามอภิญญาชวณะนั้นได้เลยเทียว เพราะเป็นมหัตถคตชวณะ ไม่ใช่กามาวจรชวณะ

คำว่า เมื่อกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณ ๘ ดวง ฯลฯ แล้วดับไป ตามลำดับ คือ เมื่อกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณ ๘ ดวง โดยเป็นกุศล ๔ ดวง เป็นกิริยา ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรแก่ปัจจัย กล่าวคือ ในสันดานที่ยังมีอนุสัยก็ย่อมเป็นกุศล ในสันดานปราศจากอนุสัยก็เป็น กิริยา, เป็นไปเพื่อบรรลुอุปนาที่มีเวทนาเป็นโสมนัส ก็มีเวทนาเป็นโสมนัส เป็น ไปเพื่อบรรลुอุปนาที่มีเวทนาเป็นอุเบกขา ก็มีเวทนาเป็นอุเบกขาเป็นต้น และ ย่อมเกิดขึ้น ๔ ขณะ โดยเกี่ยวกับเป็นมันทบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญาที่บกพร่อง), ๓ ขณะ โดยเกี่ยวกับเป็นตีกขบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญาแข็งแกร่งกว่า) เป็นความจริง ว่า กามาวจรชวณะเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เป็นมันทบุคคล ๔ ขณะ โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้เป็นตีกขบุคคล ๓ ขณะ เท่านั้น ไม่มีขณะที่เรียกว่า บริกรรม

พึงทราบว่ กามาวจรชวณะขณะแรก ชื่อว่า **บริกรรม** เพราะความที่เป็น บริกรรม คือ เป็นผู้ตักแต่ง ได้แก่ เตรียมการเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุปนา, ขณะ ที่ ๒ ชื่อว่า **อุปจาระ** เพราะความที่เกี่ยวไปใกล้อุปนา คือ ฉวยอุปนา, หรือ เพราะความที่เกี่ยวเข้าไปยังอุปนา, ขณะที่ ๓ ชื่อว่า **อนุโลม** เพราะอนุโลม คือ คล้อยตามการบริกรรมภาวนาซ้ำๆ ซากๆ อันเป็นส่วนเบื้องต้น และเพราะอนุโลม ต่ออุปนาที่จะพึงบรรลุในเบื้องปลาย ขณะที่ ๔ ชื่อว่า **โคตรภู** เพราะครอบงำ ปริตติโคตรและปฏุชนโคตร และเพราะทำมหัคคตโคตรและอริยโคตร ให้เกิดขึ้น กล่าวคือ ถ้าเป็นปุเรจาริก (เที่ยวไปข้างหน้า) แห่งมหัคคตชวณะ ย่อมได้ชื่อว่า โคตรภู เพราะมีความหมายว่าครอบงำปริตติโคตร และเพราะมีความหมายว่าทำมหัคคต-โคตรให้เกิดขึ้น, ถ้าเป็นปุเรจาริกแห่งมรรคแรก (โสดาปัตติมรรค) ย่อมได้ชื่อว่า โคตรภู เพราะมีความหมายว่าครอบงำปฏุชนโคตร และเพราะมีความหมายว่า ทำอริยโคตรให้เกิดขึ้น ท่านอาจารย์ระบุชื่อขณะจิตนี้ว่า “โคตรภู” โดยไม่แปลกกัน ก็จริง ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ถ้าเป็นปุเรจาริกแห่งมรรคที่สูงขึ้นไป มี สกทาคามีมรรคเป็นต้น ก็ย่อมได้ชื่อเปลี่ยนไปว่า “โวทาน” แปลว่า “ธรรมสะอาด, ธรรมหมดจด” เท่านั้น ไม่มีกิจที่จะให้สำเร็จชื่อว่า “โคตรภู” เหมือนก่อนหน้า นี้ เพราะไม่มีกิจ คือการครอบงำ ปฏุชนโคตร หรือการทำอริยโคตรให้บังเกิด

ส่วนในเวลาทีพระอริยบุคคลเข้าผลสมาบัติ คือ การทำผลจิตที่เป็นของเฉพาะตนให้เป็นไปสืบทอดกันไปตลอดเวลาที่เข้า ขณะจิต ๔ หรือ ๓ ขณะเหล่านี้ย่อมได้ชื่อว่า **อนุโลม** เพียงชื่อเดียวเหมือนกันหมด เพราะล้วนแต่อนุโลม คือ คล้อยตามวิปัสสนาที่เจริญมาก่อนหน้าเพื่อการเข้าผลสมาบัตินั้นเท่านั้น.

คำว่า **ในลำดับแห่งขณะ**ที่ดับไปแล้วนั้นเทียว **ขณะดวงใดดวงหนึ่งในบรรตามหัคคตขณะและโลกุตตรขณะ ๒๖ ดวง** เป็นต้น มีความว่า ในลำดับแห่งกามาวจรขณะอันสัมปยุตกับญาณที่ได้ชื่อว่า โคตรภู หรือโวทาน หรือได้ชื่อว่า อนุโลมในเวลาเข้าผลสมาบัติ **ขณะดวงใดดวงหนึ่งในบรรตามหัคคตขณะ ๑๘ ดวง** (กุศล ๙, กิริยา ๙) และ**โลกุตตรขณะ ๘ ดวง** รวม ๒๖ ดวง **ตามสมควรแก่การน้อมจิตไป** คือ ตามความเหมาะสมแก่การทำให้จิตไปสู่ความเป็นมหัคคตจิตด้วยอำนาจสมถภาวนาที่เจริญจำเดิมแต่ต้น หรือสู่ความเป็นโลกุตตรจิตด้วยอำนาจวิปัสสนาที่เจริญจำเดิมแต่ต้น อธิบายว่า อัปปนาขณะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการเจริญสมถะย่อมเป็นมหัคคตขณะ, ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนาย่อมเป็นโลกุตตรขณะ

คำว่า **ย่อมยังลงสู่อัปปนาวิถิ** คือ ย่อมถึงความเป็นอัปปนาวิถิ หรือเป็นอัปปนาจิตที่ถึงความเป็นอัปปนาวิถิ กิวิถิ (เส้นทาง) ที่มีอัปปนาจิตชื่อว่า **อัปปนาวิถิ** ได้แก่ ลำดับจิตเหล่านี้ คือ มโนทวารวัชชนะ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู อัปปนาจิต

คำว่า **เป็นขณะที่ ๔ หรือขณะที่ ๕** ความว่า สำหรับติกขบุคคลย่อมมีกามาวจรขณะเป็นไปก่อนหน้าอัปปนาขณะ ที่ถึงความเป็นอัปปนาวิถินี้ ๓ ขณะ โดยชื่อว่า อุปจาระ ฯลฯ โคตรภู (หรือโวทาน) เว้นบริกรรม หรือชื่อว่าอนุโลม ทั้ง ๓ ขณะนั้นนั่นแหละ ย่อมมีอัปปนาขณะเป็นขณะที่ ๔, สำหรับมันทบุคคลย่อมมีกามาวจรขณะเป็นไปก่อนหน้า ๔ ขณะ โดยชื่อว่าบริกรรม เป็นต้น หรือชื่อว่าอนุโลมทั้ง ๔ ขณะนั้นนั่นแหละ ย่อมมีอัปปนาขณะเป็นขณะที่ ๕

ก็อัปปนาขณะทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดก่อนขณะที่ ๔ เป็นขณะที่ ๒ หรือที่ ๓ เพราะอนุโลมที่จะเป็นปัจจัยแก่โคตรภูผู้จะยังอัปปนาให้บังเกิด ต้องมีขณจิตที่บังเกิดก่อนหน้าตนเป็นอาเสวนปัจจัย (ปัจจัย คือความเสพคุ้น) และความ เป็นอาเสวนปัจจัยนี้ ย่อมมีได้ในขณะที่แล่นไปอย่างน้อย ๔ ขณะ นั้นเทียว ๓๔

และย่อมไม่เกิดเป็นขณะที่ ๖ หรือที่ ๗ เพราะภาวะที่ใกล้เคียงกับภาวะที่ ๖ หรือที่ ๗ อยู่ใกล้ปากเหวนั้น เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่าอัปนาขณะย่อมไม่เกิดขึ้นก่อนหน้าขณะที่ ๔ เป็นขณะที่ ๒ หรือที่ ๓ หรือเกินเลยขณะที่ ๕ เป็นขณะที่ ๖ หรือที่ ๗

คำว่า **ตามสมควร** ความว่า อัปนานั้นจะเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ ก็ตามสมควรแก่บุคคลผู้เป็นติกขบุคคลและผู้เป็นมันถบุคคล หรือว่าตามสมควรแก่บุคคลผู้เป็นชิปปาภิญญบุคคล (บุคคลผู้รู้ได้จับปล้น) และผู้เป็นตันธาภิญญบุคคล (บุคคลผู้รู้ได้ฆ่า) นั้นเทียว.

ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า “ต่อจากนั้นไป ก็มีแต่การตกภวังค์เท่านั้น” แต่ท่านกล่าวว่า “ต่อจากนั้นไป ในที่สุดแห่งอัปนาก็จะมีแต่การตกภวังค์เท่านั้น” ดังนี้ เพื่อป้องกันความสำคัญผิดว่า “ถัดไปจากขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นไป ก็มีแต่การตกภวังค์นั้นเทียว” เพราะว่าในบางวิถีเท่านั้น อัปนาจิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ เพียงขณะเดียว แล้วถัดจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์ทันที ได้แก่ อาทิ-กัมมิฉานวิถี (ฉานวิถีของบุคคลผู้ทำฉานนั้นๆ ให้เกิดได้เป็นครั้งแรก) เป็นต้น เพราะเหตุที่ยังไม่มีวิสี (ความชำนาญคล่องแคล่ว) เป็นต้น แต่ว่าในบางวิถี อัปนาคิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ หรือที่ ๕ อย่างนั้นแล้ว ถัดไปจากนั้นก็ยังคงต่อไปอีกหลายขณะไม่อาจนับจำนวนได้ ได้แก่ ฉานสมาบัติวิถี (วิถีที่เป็นการเข้าฉาน) เป็นต้น ก็แต่ว่า เมื่ออัปนาระยะสุดท้ายสิ้นสุดลง ย่อมไม่มีจิตอะไรๆ อย่างอื่นที่เป็นไปโดยความเป็นวิถีจิตเกิดขึ้นเลย ย่อมมีแต่การตกภวังค์เท่านั้นอย่างเดียว ฉะนั้นแล.

คำว่า **ในลำดับแห่งขณะที่สหระตด้วยโสมนัส** จะพึงหวังอัปนาได้ก็เฉพาะที่สหระตด้วยโสมนัส เป็นต้น คือ ในลำดับถัดไปจากกามาวจรกุศลและกิริยาที่สัมปยุตกับญาณที่สหระตด้วยโสมนัส ๔ ดวง ที่เป็นไปโดยชื่อว่าบริกรรม เป็นต้นนั้น เมื่อสิ้นสุดลงแล้วจะพึงหวัง คือ พึงได้อัปนาเฉพาะที่สหระตด้วยโสมนัสเท่านั้น

เป็นความจริงว่า ผู้ที่เจริญสมถะเพื่อประโยชน์แก่ฉาน ๔ ข้างต้น (เว้นฉานที่ ๕) ฉานใดฉานหนึ่งซึ่งล้วนมีเวทนาเป็นโสมนัส กามาวจรขณะที่เป็นไปโดยชื่อว่า บริกรรม เป็นต้น ทั้ง ๔ หรือ ๓ ขณะนั้น ต้องมีเวทนาเป็นโสมนัส

เพราะว่าอัปปนาที่มีเวทนาเป็นโสมนัสจะต้องได้กามาวจรชวณะที่มีเวทนาเหมือนกัน เป็นอาเสวนปัจจัย ด้วยว่าพระผู้มีพระภาคตรัสความเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งบรรดา ชวณจิตทั้งหลายในวิถียกกันนี้ไว้ ก็สำหรับชวณะที่มีเวทนาเป็นอันเดียวกันเท่านั้น ถ้าหากว่าเจริญสมณะเพื่อเป็นประโยชน์แก่ฌานที่ ๕ ซึ่งมีเวทนาเป็นอุเบกขา กามาวจรชวณะเหล่านั้นต้องมีเวทนาเป็นอุเบกขา ด้วยเหตุผลอย่างเดียวกันนั้น นั้นแหละ แม้ในคราวเข้าฌานสมาบัติ ในคราวทำอภิญญาก็อย่างนี้เหมือนกัน ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่มรรคและผล ซึ่งเป็นสุขวิปัสสนาไม่ได้ฌาน กิติ หรือได้ฌาน ใช้ฌานที่ต่ำกว่าฌานที่ ๕ เป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนากิติ ซึ่งจะเป็นเหตุให้โลกุตตรอัปปนาคือมรรคและผลมีเวทนาเป็นโสมนัส กามาวจร- ชวณะที่เป็นไปก่อนหน้าแต่โลกุตตรอัปปนาต้องมีเวทนาเป็นโสมนัสอย่างนั้นเหมือนกัน ถ้าใช้ฌานที่ ๕ เป็นบาท กามาวจรชวณะเหล่านั้นก็ต้องมีเวทนาเป็นอุเบกขา ด้วยเหตุผลเดียวกันกับการเจริญสมณะ แม้ในคราวเข้าผลสมาบัติก็อย่างนี้แหละ

คาถาประมวลอัปปนาชวณะที่พึงเกิดต่อกามาวจรชวณะอันมีเวทนาเหมือนกัน

ทวตติส สุขปุณณมฺหา

ทวาทโสเปกฺขกา ปรี

สุจิตกิริยาโต อภฺจ

จ สมฺโภนฺติ อุเปกฺขกา

ปฺลุชฺชนานํ เสกฺขานํ

กามปุณฺณติเหตุโต

ติเหตุกามกิริยาโต

วิตฺราคานมปฺปนา

แปลว่า

อัปปนา ๓๒ ย่อมเกิดต่อกากุศลชวณะอันสหระตด้วยโสมนัส

อัปปนา ๑๒ ย่อมเกิดต่อกากุศลชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา

อัปปนา ๘ ย่อมเกิดต่อกากิริยาชวณะที่ถึงสุข

อัปปนา ๖ ย่อมเกิดต่อกากิริยาชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา

อัปปนาของปฺลุชชนและของพระเสกขะทั้งหลาย ย่อมเกิดต่อกา-
ติเหตุกามาวจรกุศล ของท่านผู้ปราศจากราคะ (พระอเสกขะ)

ย่อมเกิดต่อกาติเหตุกามาวจรกิริยา.

คำอธิบายคาถา

คำว่า อัปปนา ๓๒ ย่อมเกิดขึ้นต่อจากกุศลชวณะอันสหระตด้วยโสมนัส
ความว่า อัปปนาจิต ๓๒ คือ โลภียอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ เว้นปัญญา-
ฌาน รวม ๔ ดวง เฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น เว้นที่เป็นวิบากและกิริยาเสีย และ
โลกุตตรอัปปนาจิต คือ มรรคจิต ๔ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ เว้นอรหัตตผล ที่
ประกอบด้วยฌาน ๔ นั้นนั้นแหละ รวม ๒๘ ดวง ย่อมเกิดต่อจากกุศลชวณะที่มี
เหตุ ๓ ที่สหระตด้วยโสมนัส ๒ ดวง

คำว่า อัปปนา ๑๒ ย่อมเกิดต่อจากกุศลชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา
ความว่า อัปปนาจิต ๑๒ คือ โลภียอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยปัญญาฌานเฉพาะที่
เป็นกุศล ๕ ดวง คือ รูปกุศล ๑ อรูปกุศล ๔ เว้นที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาเสีย
และโลกุตตรอัปปนาจิต คือ มรรคจิต ๔ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ เว้นอรหัตตผล
ที่ประกอบด้วยปัญญาฌานนั้นนั้นแหละ รวม ๗ ดวง ย่อมเกิดต่อจากติเหตุกุศล-
ชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง

คำว่า อัปปนา ๘ ย่อมเกิดต่อจากกิริยาชวณะที่ถึงสุข ความว่า อัปปนา-
จิต ๘ คือ โลภียอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ รวม ๔ ดวง เฉพาะที่เป็นกิริยา
และโลกุตตรอัปปนาจิต คือ อรหัตตผลจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ รวม ๔ ดวง
เท่านั้น ย่อมเกิดต่อจากติเหตุกิริยาชวณะที่ถึงสุข คือ ที่สหระตด้วยโสมนัส.

คำว่า อัปปนา ๖ ย่อมเกิดต่อจากกิริยาชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา
ความว่า อัปปนา ๖ คือ รูปาวจรกิริยาที่ประกอบด้วยปัญญาฌานดวงเดียว, อรูปา-
วจรกิริยาจิต ๔ ดวง และอรหัตตผลจิตที่ประกอบด้วยปัญญาฌานดวงเดียว ย่อม
เกิดต่อจากติเหตุกิริยาชวณะอันสหระตด้วยอุเบกขา นอกนั้นง่ายอยู่แล้ว.

อธิบายประเภทแห่งมโนทวารวิถี วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา

บัณฑิตพึงทราบว่ มโนทวารวิถี วาระที่มีชวณะเป็นอัปปนา จำแนกได้
เป็น ๒ ประเภท คือ โลภียอัปปนาวิถี ซึ่งเป็นวิถีที่มีอัปปนาชวณะเป็นโลภียจิต
และ โลกุตตรอัปปนาวิถี ซึ่งเป็นวิถีที่มีอัปปนาชวณะเป็นโลกุตตรจิต

แม้ โลภียอัปปนาวิถี นั้น ก็ยังจำแนกได้เป็น ๔ วิถี คือ

- อาทิกัมมิกฉานวธิ ได้แก่ ฉานวธิของบุคคลผู้ทำฉานนั้นๆ ให้เกิดได้เป็นครั้งแรก

- ฉานสมาบัติวธิ ได้แก่ วธิที่เป็นการเข้าฉาน
- ปาทกฉานวธิ ได้แก่ วธิแห่งฉานที่เป็นบาท
- อภิญญาวธิ ได้แก่ วธิที่มีอภิญญาจิต

อาจแสดงภาพลำดับความเป็นไปของแต่ละวธิได้ดังต่อไปนี้:-

ก่อนอื่น พึงทราบ **อักษรที่ใช้เป็นสัญลักษณ์**

- ภ - ภวังค์
- น - ภวังคจลนะ
- ท - ภวังคุปัจเฉทะ
- ม - มโนทวาราวชชนะ
- บ - บริกรรม
- อุ - อุปะจาระ
- นุ - อนุลอม
- โค - โคตรภู
- โว - โวทาน
- ฌ - อัปปนาชวณะที่เป็นฉานจิต
- อภิ - อัปปนาชวณะที่เป็นอภิญญาจิต

อาทิกัมมิกฉานวธิ มีลำดับจิตที่เป็นไปอย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ นุ โค ฌ ภ ภ

หรือ ภ น ท ม อุ นุ โค ฌ ภ ภ

พึงทราบว่าวธิแรกเป็นอาทิกัมมิกฉานวธิของทันธาภิญญบุคคล หรือ มันท-บุคคล เพราะกามาวจรชวณะอันสัมปยุตกับญาณนั้น เป็นไป ๔ ชณะ โดยชื่อว่า บริกรรมเป็นต้น ภาพวธิที่ ๒ เป็นการแสดงอาทิกัมมิกฉานวธิของชิปปาภิญญ-บุคคล หรือติกขบุคคล เพราะกามาวจรชวณะเหล่านั้นเป็นไปเพียง ๓ ชณะ ไม่มี บริกรรม

ฉานสมาบัติวิธี มีลำดับจิตเป็นไปอย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ นุ โค ฌ ฌ ฌ ฌ ภ ภ
หรือ ภ น ท ม อุ นุ โค ฌ ฌ ฌ ฌ ภ ภ

พึงทราบว่า ฉานสมาบัติวิธีที่จำแนกไปตามบุคคล ๒ ประเภทเป็น ๒ วิธี
นี้ เป็นวิธีของบุคคลผู้ได้ฉาน กำลังเข้าฉาน อธิปนาชวณะที่เป็นฉานจิตย่อมเกิด
ขึ้นดับไปสลับต่อกันไปนับไม่ถ้วน ไม่อาจกำหนดจำนวนได้ตลอดเวลาที่เข้าฉานอยู่

ปาทกฉานวิธี มีลำดับจิตเป็นไปเหมือนฉานสมาบัติวิธีทุกอย่าง เป็นวิธี
จิตของบุคคลผู้ได้ฉาน เข้าฉานนั้นๆ เพื่อใช้เป็นบาทแก่การบรรลุฉานที่สูงขึ้นไป
บ้าง, เพื่อใช้เป็นบาทแห่งอภิญาจิตบ้าง เพื่อใช้เป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนา
บ้าง ก็วิธีจิตที่ประกอบด้วยฉานที่เป็นบาทนั้นเทียว เรียกว่า “ปาทกฉานวิธี”

อภิญาวิธี มีลำดับจิตเป็นไปอย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ นุ โค อภิ ภ ภ
หรือ ภ น ท ม อุ นุ โค อภิ ภ ภ

พึงทราบว่า อภิญาจิตนั้นได้แก่ รูปาวจรปัญจมฉานกุศลและกิริยา รวม
๒ ดวงเท่านั้น เกิดขึ้นเพียงขณะเดียว เพื่อประโยชน์แก่การแสดงฤทธิ์เป็นต้น

พึงทราบภาพลำดับความเป็นไปของโลกียอัปนาวิธีทั้ง ๔ วิธี ตามประการ
ที่แสดงมานี้

ส่วน โลกุตตรวิธี จำแนกได้เป็น ๒ วิธี คือ มรรควิธีและผลสมาบัติวิธี
เท่านั้น

มรรควิธี คือ วิธีที่มีอัปนาชวณะขณะแรกเป็นมรรคจิต มีลำดับจิตเป็นไป
อย่างนี้ คือ:-

ภ น ท ม บ อุ นุ โค (หรือโว) มัค ฌ ฌ ภ ภ
หรือ ภ น ท ม อุ นุ โค (หรือโว) มัค ฌ ฌ ฌ ภ ภ

พึงทราบว่า สำหรับผู้บรรลุมรรควิธีเป็นครั้งแรก กามาวจรชวณะขณะสุด
ท้ายได้ชื่อว่าโคตรภูนั้นแหละ แต่สำหรับผู้บรรลุมรรควิธีที่สูงขึ้นไป กามาวจรชวณะ
สุดท้ายไม่ชื่อว่าโคตรภู เพราะไม่มีกิจเกี่ยวกับการครอบงำโคตรปฏุชน หรือทำ

โคตรอริยะให้เกิดขึ้น เพราะท่านดำรงอยู่ในความเป็นพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ แล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อจาก โคตรภู เป็นโงทาน แปลว่า ธรรมชาว ธรรมสะอาด

ผลสมาบัติวิธิ มีลำดับจิตเป็นไปอย่างนี้คือ:-

ภ น ท ม นุ นุ นุ นุ ผ ผ ผ ผ ภ

หรือ ภ น ท ม นุ นุ นุ ผ ผ ผ ผ ภ

พึงทราบว่ เนื่องจากเป็นวิธิที่มีได้เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค กามาวจร-
ชวณะ ๔ หรือ ๓ ชวณะนั้นจึงมีได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับกิจที่เป็นการจัดแจงเพื่อความ
เกิดขึ้นแห่งมรรค เพราะฉะนั้น จึงมีได้เป็นไปโดยชื่อว่า บริกรรมเป็นต้น แต่
ทว่าล้วนได้ชื่อว่าอนุโลม เพราะอนุโลมคล้ายตามวิปัสสนาที่เจริญมาแต่ต้น เพื่อ
การเข้าผลจิตนั้นแต่อย่างเดียว และวิธินี้เป็นวิธิเข้าผลจิต คือทำผลจิตให้เกิดขึ้น
เป็นไปสืบต่อกันไปนานๆ ชั่วระยะเวลาที่ประสงค์จะเข้าแห่งพระอริยบุคคลผู้สำเร็จ
พระอริยผลนั้นๆ มีพระโสดาปัตติผลเป็นต้น จึงมีผลจิตเกิดขึ้นดับไปสืบต่อกันไป
มากมายหลายชวณะ ไม่อาจกำหนดได้เหมือนอย่างฉานจิตที่เกิดขึ้นในคราวที่
บุคคลเข้าฉานสมาตินั้นแล.

พึงทราบภาพลำดับความเป็นไปของโลกุตตรอัปปนาวิธิทั้ง ๒ วิธิ ตาม
ประการที่แสดงมานี้แล.

ยังมีวิธิพิเศษอีกวิธิหนึ่ง คือ **นิโรธสมาบัติวิธิ** อันเป็นวิธิแห่งการเข้า
นิโรธ คือความดับไปแห่งจิต เจตสิก และรูปที่เกิดจากจิต แห่งพระอนาคามี หรือ
พระอรหันต์ผู้ได้สมาบัติ ๘ หรือ ๙ ในวิธินี้มีทั้งโลกียอัปปนา คือ เนวสัญญนา-
นาสัญญายตนจิต และโลกุตตรอัปปนา คือผลจิตเกิดขึ้น จึงจัดได้ว่าเป็นวิธิที่มีทั้ง
โลกียอัปปนา ทั้งโลกุตตรอัปปนาเจือกัน โลกียอัปปนาบังเกิดด้วยอำนาจการเจริญ
ฉานมาตามลำดับก่อนเข้า โลกุตตรอัปปนาบังเกิดด้วยอำนาจการเจริญวิปัสสนา
สลักกับการเจริญฉานก่อนเข้านั้น มีลำดับความเป็นไปแห่งวิธิอย่างนี้ คือ:-

น ท ม บ อุ นุ โค เนว เนว ผ ภ

หรือ น ท ม อุ นุ โค เนว เนว ผ ภ

เนว - สัญลักษณ์ คือเนวสัญญานาสัญญายตนจิตนั้นเทียว ถ้าหากพระ
อนาคามีเข้าก็เป็นกุศล ถ้าหากพระอรหันต์เข้าก็เป็นกิริยา ย่อมเป็นไป ๒ ชวณะ

เมื่อขณะที่ ๒ ดับไปแล้วก็จะมีจิต เจตสิก และจิตตชรูปเกิดขึ้นเลย ตลอดเวลา
ที่เข้านิโรธประมาณ ๗ วันนั้น ในเวลาที่ย่อมนั้น ผลที่เป็นของของตนแห่งท่านผู้เข้า
นิโรธ คือ อนาคามีผล หรืออรหัตตผลนั้นเที่ยว ย่อมเกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียว
ผลจิตขณะเดียวที่เกิดขึ้นนี้แหละ นับว่าเป็นจิตดวงที่เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจาก
เนวสัญญานาสัญญายตนะขณะที่ ๒ ที่ดับไปก่อนหน้าแห่งนิโรธ ถัดจากนั้นไป
ก็มีการตกภวังค์ ฉะนั้นแล.

เพราะฉะนั้น ตามประการดังกล่าวนี้ย่อมสามารถรวมอุปนาวิธิตี ทั้งที่เป็น
โลกียอุปนา ทั้งที่เป็นโลกุตตรอุปนา และที่เจือปนกันได้ถึง ๗ วิธิตี มีอาทิ-
กัมมิกฉานวิธิตีเป็นต้น

ก็ความพิสดารเกี่ยวกับอุปนาวิธิตีจิตเหล่านี้ จักกล่าวถึงในปริจเฉทที่ ๙ ข้าง
หน้าแล.

จบนัยความเป็นไปของวิธิตีที่เนื่องกับวิสัยปวัตติทางมโนทวาร

ตทาลัมพนนิยม (ข้อกำหนดแห่งตทาลัมพนะ)

ในบรรดาอารมณ์เหล่านี้ทางทวารแม้นทุกทวาร ในอนิฏฐารมณีย่อมมีปัญจ-
วิญญาณ, สัมปฏิจฉันนะ, สันติริณะ และตทาลัมพนะ เฉพาะที่เป็นอกุศลวิบาก
เท่านั้น ในอิฏฐารมณีย่อมมีปัญจวิญญาณ, สัมปฏิจฉันนะ, สันติริณะ และตท-
าลัมพนะที่เป็นกุศลวิบาก แต่ว่าในอติอิฏฐารมณีย่อมมีสันติริณะและตทาลัมพนะ
เฉพาะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น

แม้ในบรรดาตทาลัมพนะเหล่านั้น ในเวลาที่กิริยาชวณะอันสหระคตด้วย
โสมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพนะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ในเวลาที่กิริยา-
ชวณะอันสหระคตด้วยอุเบกขาสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพนะที่สหระคตด้วยอุเบกขา
ส่วนในเวลาที่ย่อมนั้นอันสหระคตด้วยโสมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพนะและภวังค์
ที่สหระคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหระคต
ด้วยโสมนัสไม่มีตทาลัมพนะ (แม้ที่สหระคตด้วยอุเบกขา) เกิดได้ ในเวลาที่ย่อมนั้น

สหรัคด้วยโหมนัสน์ลันลุดล ในเวลนััน ลันตึรณะอันสหรัคด้วยอุเบกขาย่อม
ปรารภเอาปริตตารมณั (กามารมณั) อย่างใดอย่างหนึ่งที่เคยลัสมไวกัดขึ้น ใน
ลัดับแห่งลันตึรณะอันสหรัคด้วยอุเบกขานััน ก็มีการตกมว้งคั ดั่งนี้ อาจารย์ทัง
หลายกลัวไว้อย่างนี้.

อย่างนั้นเหมื่อนกัน อาจารย์ทังหลายย่อมปรารภนัตทาลัมพะนัในอารมณั
ที่เป็นกามาวจรธรรมทังหลายเท่านััน แห่งกามาวจรสัตว์ทังหลาย ในเวลาทีกามา-
วจรชวณะลันลุดล

คำอธิบายตทาลัมพนันิยม

คัว่า ในบรรดาอารมณัเหล่านัี คั ในบรรดาอารมณั ๖ มีรูปารมณั
เป็นตันเหล่านัี หรือในบรรดาอารมณัที่เก็ยวกับวิสยัปวัตติ ๖ มีอติมหันตารมณั
เหล่านัี

คัว่า ทางทวารแม้ทุกทวาร คั ทางทวาร ๕ และทางมโนทวารแม้ทุก
ทวาร

คัว่า ในอนิฏฐารมณั ท่านกลัวหมายเอาอารมณัที่นับว่าเป็นอนิฏฐารมณั
โดยสภาวะ เพราะเพ่งถึงความเป็นอารมณัของวิปาก แม้ในคัว่า “ในอิฏฐารมณั”
เป็นตัน ก็อย่างนั้น ก็ในอนิฏฐารมณันี้วิปากที่เป็นไปย่อมเป็นวิปากของกรรมชั้ว
เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงบัลว่า “ย่อมมีปัญจวิญญูณ ๗๗ และตทาลั-
มพะนั เฉพาะที่เป็นอกุศลวิปากเท่านััน” ดั่งนี้.

คัว่า ในอิฏฐารมณั ได้แก ในอิฏฐัมมชณัตตารมณั คัอารมณัที่สัตว์
ปรารภนัปานกลาง เพราะว่ อติอิฏฐารมณั คัอารมณัที่สัตว์ปรารภนัอย่างย้ง
นั้น ท่านแยกไปกลัวเป็นแผนกหนึ่งต่างหากอยู่ลั้ว

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่ “ในอิฏฐัมมชณัตตารมณั ย่อมมีลันตึรณะและ
ตทาลัมพะนั เฉพาะที่สหรัคด้วยอุเบกขาเท่านััน” ดั่งนี้ลั้ว เพ็แสดงข้อที่
แปลกไปแห่งอติอิฏฐารมณั จึงบัลว่า “แต่ว่ในอติอิฏฐารมณั ย่อมมีลันตึรณะ
และตทาลัมพะนั เฉพาะที่สหรัคด้วยโสมนัสน์เท่านััน” ดั่งนี้:-

เป็ความจริงว่ วิปากเป็นไปตามอานุภาพของกรรม ถูกกรรมชัตมาย่อมมี
การประกอบกับเวทนาที่มีอาการเป็นไปเหมาะสมต่ออารมณัอย่างเด็ยว กลัวคั

เวทนาที่ประกอบกับวิปากนั้น จะเป็นโสมนัสหรืออุเบกขาประการใด ย่อมเนื่อง
กับอารมณ์อย่างเดียว เพราะวิปากมิได้มีความคิดในอันจะเลือกถือเอาอารมณ์ โดย
อาการว่าดี ว่าไม่ดี เหมือนอย่างกุศล หรืออกุศล เพราะเป็นธรรมชาติที่ไม่มีความ
คิดจะเลือกถือเอาอารมณ์อย่างนั้น ได้แต่เป็นไปคล้อยตามอารมณ์อย่างเดียว เช่น
เดียวกับเงาหน้าทีกระຈกเงา ที่คอยแต่จะคล้อยตามหน้าคนผู้ส่องกระจกแต่อย่าง
เดียว ไม่อาจจะเลือกถือเอาหน้าคนฉะนั้น ส่วนกุศลและอกุศลทั้งหลายแม้ใน
อธิวิญญูธรรมซึ่งควรจะถือเอาโดยอาการว่าน่าปรารถนาอย่างยิ่งเพียงอย่างเดียว
ตามสภาวะความเป็นจริงแห่งอารมณ์ ซึ่งจะเป็นเหตุให้มีเวทนาเป็นโสมนัสแต่อย่าง
เดียวเท่านั้น ก็ยังมีการถือเอาโดยอาการว่าน่าปรารถนาเพียงปานกลาง หรือแม้ไม่
น่าปรารถนาก็ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้มีเวทนาเป็นอุเบกขาก็ได้ เป็นโทมนัสก็ได้ แม้ใน
อนิฏฐาธรรม ซึ่งควรจะถือเอาโดยอาการว่าไม่น่าปรารถนา ซึ่งจะเป็นเหตุให้มี
เวทนาเป็นโทมนัสเพียงอย่างเดียว ก็ยังมีการถือเอาโดยอาการว่าน่าปรารถนาเพียง
ปานกลาง หรือแม้ไม่น่าปรารถนาก็ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้มีเวทนาเป็นอุเบกขาก็ได้
เป็นโสมนัสก็ได้ ทั้งนี้ เพราะเป็นไปได้ในสันดานที่ยังละวิปัสสนาได้.

จริงอย่างนั้น สำหรับคนผู้มีศรัทธาทรมกำลัง ไม่เล็งเห็นอานิสงส์ของกุศล
เป็นต้น แม้มีกุศลจิตเกิดขึ้น หรือแม้มีอกุศลจิตเกิดขึ้น แต่ขณะที่เกิดคราวนั้นย่อม
เป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยอุเบกขา แม้ในอธิวิญญูธรรมมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทั้งๆ
ที่อยู่ในอารมณ์อย่างนี้ควรที่จะเกิดโสมนัสก็ตาม ส่วนว่าพวกเดียรธีย์ คนผู้มากด้วย
โทสะ คนมักตระหนี่ เป็นต้น ย่อมมีชวณะแม้ที่สหระคตด้วยโทมนัสก็ได้ ในอารมณ์
แม้ที่เป็นเช่นนี้แหละ อนึ่ง สำหรับคนผู้มีปภคตลิกซึ่ง หรือว่ามีปฏิสนธิสหระค
ด้วยอุเบกขาเป็นต้น ผู้ยินดียินร้ายในอารมณ์ทั้งหลายได้ยาก แม้ประสบอารมณ์ที่
เป็นปฏิภูล เช่น ชากศพที่เขาทิ้งไว้ที่กองขยะเป็นต้น อันควรแก่ความยินร้ายเกิด
โทมนัส ก็กลับมีชวณะที่สหระคตด้วยอุเบกขาเป็นต้น แต่ว่าในอารมณ์เดียวกันนี้
สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้น กลับมีชวณะที่สหระคตด้วยโสมนัสเป็นไป ส่วนวิปาก-
จิตทั้งหลาย ที่เป็นไปก่อนหน้าแต่ชวณะ อันได้แก่ วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ
เป็นต้น สัมปฏิจฉันนะ และสันติริณะ และที่เป็นไปภายหลังชวณะ อันได้แก่
ตทาลัมพะนะ ย่อมเป็นธรรมชาติที่เป็นไปเหมาะสมต่อวัตถุอันเป็นอารมณ์ มีพระ
พุทธเจ้าเป็นต้น นั้นเทียว แม้วิปากที่เป็นไปก่อนหน้า และที่เป็นไปภายหลังแต่

ชวณะแม้ของสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้น ผู้กำลังดีใจในการเห็นของสกปรก ก็เป็นธรรมชาติที่เป็นไปเหมาะสมต่อวัตถุอันเป็นอารมณ์เหมือนกันนั่นแหละ ก็แต่ว่า วิชาที่เป็นไปก่อนหน้าชวณะดังกล่าวนี้ บางดวง คือ ปัญญาวิญญูญาณ และสัมปญฺจันนะ แม้ว่าเป็นไปเหมาะสมต่อวัตถุอันเป็นอารมณ์ดังได้กล่าวแล้วนั้นก็ตาม ถึงกระนั้น การที่มีเวทนาที่ตนสหระคตเป็นอุเบกขาเป็นต้น (อุเบกขา สุข ทุกข์) อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวประจำ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเลยนั้น ก็ด้วยอำนาจแห่งเหตุผลอย่างอื่น ซึ่งเหตุผลที่ว่านี้ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวแล้วในปริจเฉทก่อนๆ (ปริจเฉทที่ ๑ และที่ ๓) นั่นเทียว ไม่ใช่เพราะไม่คล้อยตามสภาวะของอารมณ์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวเฉพาะสันติระณะและตทาลัมพะนะไว้เท่านั้นว่า “แต่ว่าในอดิอิฏฐารมณฺ ย่อมมีสันติระณะและตทาลัมพะนะ เฉพาะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น” เป็นต้น.

คำว่า ในเวลาที่กิริยาชวณะ อันสหระคตด้วยโสมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพะนะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ความว่า ในเวลาที่สเหตุกิริยาชวณะอันสหระคตด้วยโสมนัสและอเหตุกิริยาชวณะอันสหระคตด้วยโสมนัส รวม ๕ ดวง สิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพะนะที่สหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น

พึงทราบว่ ท่านกล่าวอย่างนี้หมายเอาความเป็นไปโดยมาก เพราะว่า กิริยาชวณะของพระชินาสพทั้งหลายส่วนมากคล้อยตามสภาวะความเป็นจริงของอารมณ์เช่นเดียวกับวิชานั่นเทียว เพราะเหตุที่ท่านละวิปลาสได้แล้ว เฉพาะหสิตุปปาทจิตเท่านั้น ที่แม้เป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัส ก็เป็นไปในอนิฏฐารมณฺได้ เช่น ในคราวที่ท่านเห็นภาพเปรตเป็นต้น ซึ่งเป็นสัตว์ที่บังเกิดจากอกุศลกรรม ก็อารมณ์ที่เป็นเช่นนี้ ปกติไม่ควรแกจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเลยเทียว ถึงกระนั้น จิตที่สหระคตด้วยโสมนัส คือหสิตุปปาทะของพระชินาสพ ก็เป็นไปในอารมณ์อย่างนี้ได้ ความเป็นอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็นเพราะการที่ท่านเห็นภาพนั้นแล้วก็ทำไว้ในใจโดยอาการพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นวิสัยของท่านผู้เป็นพระชินาสพเท่านั้น แล้วก็ปจฺจยให้หสิตุปปาทจิตนี้เป็นไป ภาวะที่บางครั้งเป็นไปไม่คล้อยตามสภาวะความเป็นจริงของอารมณ์แห่งหสิตุปปาทจิต จึงมีความแตกต่างไปจากความเป็นไปไม่คล้อยตามสภาวะความเป็นจริงของอารมณ์แห่งกุศลชวณะและอกุศลชวณะ ซึ่งเนื่องอยู่กับวิปลาสที่ยังละไม่ได้เท่านั้น ตามประการ

ดังกล่าวมานี้

เพราะฉะนั้น สำหรับพระชินาสพ โดยมากเมื่อประสอติอัฐฐารมณ กิริยาขวนะของท่านก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยโสมนัส เมื่อประสออิฏฐ- มัชฌัตตารมณ กิริยาขวนะของท่านก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่สหระคตด้วยอุเบกขา คำว่า “ในเวลาทีกิริยาขวนะอันสหระคตด้วยโสมนัสสิ้นสุดลง” ดังนี้ นั้น ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาในคราวทีพระชินาสพประสอติอัฐฐารมณ ส่วนคำว่า “ย่อมมีตทาลัมพะนะทีสหระคตด้วยโสมนัสเท่านั้น” ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวมิได้ หมายจะให้เข้าใจว่าเพราะเหตุทีกิริยาขวนะทีสิ้นสุดลงนั้นเป็นธรรมชาติทีสหระคต ด้วยโสมนัส เพราะฉะนั้น ตทาลัมพะนะทีเกิดติดตามมาจึงต้องเป็นธรรมชาติที สหระคตด้วยโสมนัส ดังนี้แต่อย่างใด เวทนาทีเกิดร่วมกันกับวิปากสันติริณะ และ ตทาลัมพะนะแม้ในสันดานของพระชินาสพย่อมเป็นไปคล้ายตามสภาวะตามความ เป็นจริงของอารมณ ดังกล่าวแล้วนั้น นั้นแหละ แม้ในคำว่า **ในเวลาทีกิริยาขวนะ อันสหระคตด้วยอุเบกขาสิ้นสุดลง** เป็นต้น ก็พึงทราบอรรถาธิบายตามนัยนี้แหละ.

ส่วนอาจารย์บางพวกมี ท่านอานันทาจารย์ ผู้แต่งฎีกาพระอภิธรรมเป็นต้น กล่าวว่า “ในปกรณ์ปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสตทาลัมพะนะไว้ในลำดับแห่งกุศล และอกุศลเท่านั้นว่า “เมื่อกุศลและอกุศลดับไปแล้ว วิปากย่อมเกิดขึ้นโดยความ เป็นตทาลัมพะนะ” ดังนี้ มิได้ตรัสตทาลัมพะนะไว้ในลำดับแห่งกิริยาขวนะเลย ก็การ ทีมิได้ตรัสไว้อย่างนี้ย่อมสองความว่า ในลำดับแห่งกิริยาขวนะย่อมไม่มีตทาลัมพะนะ เกิดขึ้นนั่นเอง” ดังนี้

ในคำพูดของอาจารย์บางพวกนี้ ขอเฉลยอย่างนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคมิได้ ตรัสตทาลัมพะนะไว้ในลำดับแห่งกิริยาขวนะก็จริงอยู่ แต่อย่าพึงสำคัญว่าเป็นเพราะ ไม่มีจึงมิได้ตรัสไว้ เหตุผลแห่งการทีมิได้ตรัสไว้เป็นอย่างอื่น กล่าวคือ ถ้าหากว่า พระองค์ตรัสถึงความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพะนะในลำดับแห่งธรรมทีเป็นอัพยากตะ ไว้แล้วไซ้ คนทั้งหลายก็ย่อมเกิดความสำคัญผิดว่าในปริตตารมณวิถีทีมีวิภูฐัพพะนะ กิริยาเป็นไปหลายวาระ (๓ วาระ) เมื่อวาระสุดท้ายสิ้นสุดลง ย่อมมีวิปากตทาลัมพะนะเกิดติดตามมา เพราะตรัสไว้ว่า “เมื่อกิริยาดับไปแล้ววิปาก ย่อมเกิดขึ้นโดย ความเป็นตทาลัมพะนะ” ดังนี้ วิภูฐัพพะนะนี้ก็เป็นกิริยาและเป็นไปในปริตตารมณวิถีหลายวาระดุจขวนะ ดังนี้ได้ เพราะฉะนั้น ทรงประสงค์จะป้องกันความ

สำคัญผิดดังกล่าวนี้ จึงมิได้ตรัสตทาลัมพะไว้ในลำดับแห่งกิริยา แม้ว่าเป็นชน-
กิริยา เป็นความจริงว่า การที่พระองค์ไม่ตรัสถึงธรรมชาติบางอย่างแม้ว่ามีอยู่ ก็
เพราะมีพระประสงค์บางอย่าง เหมือนอย่างการที่ไม่ตรัสหทยวัตถุไว้ในปกรณ์
ธัมมสังคณี ทั้งๆ ที่มีอยู่ ก็เพราะทรงมีพระประสงค์จะหลีกเลี่ยงความบกพร่อง
เสียหายแห่งพระเทศนาฉะนั้น ฉะนั้นแล.

บัณฑิตทั้งหลายย่อมเห็นชอบข้อกำหนดของตทาลัมพะเกี่ยวกับเวทนาที่
เกิดร่วมกัน ตามประการดังกล่าวมาแล้วนี้ ส่วนข้อกำหนดของตทาลัมพะบาง
ประการตามที่อาจารย์บางพวกก้าวไว้อย่างนี้ว่า “ตทาลัมพะอันสัมปยุตกับ
ญาณ ย่อมมีต่อจากชวณะอันสัมปยุตกับญาณ” ดังนี้ เป็นต้นนั้น บัณฑิตทั้งหลาย
ไม่เห็นชอบเพราะไม่แน่นอน เป็นความจริงว่า สำหรับบุคคลผู้สังสมอกุศลไว้มาก
ทำอยู่บ่อยๆ ในบางครั้งแม้เมื่อติเหตุกุศลชวณะแล่นไป ก็ยังมีตทาลัมพะแม้
ที่เป็นเหตุเกิดติดตามได้ เพราะความที่ได้เกิดติดตามอกุศลชวณะอยู่บ่อยๆ จน
คุ้นเคย สำหรับบุคคลผู้สังสมอกุศลไว้มาก ในบางครั้ง แม้เมื่ออกุศลชวณะแล่นไป ก็
ยังมีตทาลัมพะแม้ที่เป็นเหตุเกิดติดตามได้ ด้วยเหตุผลทำนองเดียวกันนั้น
เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าไม่แน่นอน แม้ข้อนี้ก็สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัส
ไว้ในปกรณ์มหาปัฏฐาน ว่า:-

“พระโยคีย่อมเห็นแจ้งเหตุกัณฑ์ทั้งหลาย ว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็น
อนัตตา... เมื่ออกุศล, อกุศลดับไปแล้ว อเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็น
ตทาลัมพะ เมื่ออกุศล, อกุศลดับไปแล้ว สเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้นโดย
ความเป็นตทาลัมพะ” ดังนี้ ฉะนั้นแล.

คำว่า ในเวลาที่ชวณะอันสหระตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลงย่อมมีตทาลัมพะ
และภวังค์อันสหระตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว มีความหมายว่า ย่อมไม่มีตทา-
ลัมพะและภวังค์อันสหระตด้วยโสมนัสเกิดขึ้น เพราะโสมนัสมีสภาวะติดตรงข้าม
กันและกันกับโหมนัส เพราะเหตุนี้ฉะนั้นแล ในปกรณ์มหาปัฏฐาน ในวาระแห่ง
อนันตรปัจจัย* มิได้ทรงยกโสมนัสไว้ในลำดับโหมนัส และไม่ทรงยกโหมนัสไว้ใน

* อนันตรปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่มีระหว่างกับผล ได้แก่ ความดับไปแห่งจิตตูปาทกดวงก่อนที่เป็นปัจจัยให้
เกิดจิตตูปาทกดวงต่อมาได้เกิดขึ้น

ลำดับโสมนัส ตรัสอนันตรปัจจัยไว้ ๗ วาระเท่านั้น อย่างนี้ว่า “ธรรมที่สัมปยุตกับสุขเวทนา (โสมนสนั้นแหละ) เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตกับสุขเวทนา, ธรรมที่สัมปยุตกับสุขเวทนาเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตกับอทุกขมสุขเวทนา (อุเบกขาเวทนา)” ดังนี้ เป็นต้น รวมความว่า ตรัสโสมนัสไว้ในลำดับโสมนัส ๑ ตรัสอุเบกขาไว้ในลำดับโสมนัส ๑ ตรัสโสมนัสไว้ในลำดับอุเบกขา ๑ ตรัสโหมนัสไว้ในลำดับโหมนัส ๑ ตรัสโหมนัสไว้ในอุเบกขา ๑ ตรัสอุเบกขาไว้ในลำดับโหมนัส ๑ ตรัสอุเบกขาไว้ในลำดับอุเบกขา ๑ รวม ๗ วาระ มิได้ตรัสโหมนัสในลำดับโสมนัส และมีได้ตรัสโสมนัสไว้ในลำดับโหมนัสอีก ๒ วาระไว้เลย การที่มีได้ตรัส ๒ วาระนี้ไว้ ย่อมแสดงว่าโหมนัสมิได้เกิดขึ้นในลำดับแห่งโสมนัส และโสมนัสก็มิได้เกิดขึ้นในลำดับแห่งโหมนสนั่นเอง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ในเวลาที่ชวนะอันสหระตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลง ย่อมมีตทาลัมพะและภวังค์ที่สหระตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว” ดังนี้ เพราะโหมนัสมิได้มีสภาวะติดตรงข้ามกันและกันกับอุเบกขาแล.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า “ในอนติมหันตารมณวิถีกิติ ในวิภูตารมณวิถีกิติ อันเป็นวิถิตทาลัมพะมีโอกาสเกิดได้ ก็แต่ว่าในคราวที่ชวนะอันสหระตด้วยโหมนัสสิ้นสุดลงนั้น ถ้าหากว่าตทาลัมพะที่สหระตด้วยอุเบกขาไม่อาจเกิดได้ เพราะอารมณ์เป็นอดีตวิภูตารมณควรแกโสมนัส การที่จะไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้นก็สมควรอยู่ เพราะมีเหตุขัดข้อง ก็แต่ว่าเมื่อตทาลัมพะไม่อาจเกิดได้ก็ต้องตกภวังค์ทีนี้ถ้าหากว่าสัตว์ผู้นั้นมีปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนัส จะมีการตกภวังค์ได้อย่างไร เพราะเวทนาของชวนะขัดแย้งกับเวทนาของภวังค์ ซึ่งเหมือนปฏิสนธิ อนึ่งสำหรับสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนสนั้นแหละในมหันตารมณวิถิ หรืออวิภูตารมณวิถิที่ไม่มีอายุอารมณ์เหลือพอเป็นปัจจัยแก่ตทาลัมพะ ตทาลัมพะก็ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้เป็นธรรมดา ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นนั้น เมื่อตทาลัมพะไม่อาจเกิดขึ้นได้ จิตก็ย่อมมีความเป็นไปโดยประการเดียวนี้เท่านั้น คือการตกภวังค์ จะมีการตกภวังค์ได้อย่างไรในเมื่อชวนะที่สิ้นสุดลงมีเวทนาเป็นโหมนัส ส่วนภวังค์มีเวทนาเป็นโสมนัส ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า “เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่าสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนัสไม่มีตทาลัมพะ” ดังนี้ เป็นต้น ในคำนี้มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :

สำหรับพวกเดียรฉัตรเป็นต้น ผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัส ผู้มีจิตกระทบกระทั่งขัดเคือง แม้กระทั่งในอดิอิฏฐารมณ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เมื่อขณะอันสหรคตด้วยโสมนัสเล่นไปแล้ว ในวิธีที่นับว่าเป็นอติมหันตารมณวิธีเป็นต้น ถ้าหากว่าตทาลัมพะที่สหรคตด้วยโสมนัสไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว และเพราะตทาลัมพะอันสหรคตด้วยอุเบกขาไม่เกิดขึ้นในอดิอิฏฐารมณ ก็ควรที่จะตกภวังค์เดิม แต่ก็ตกภวังค์นั้นทันทีไม่ได้ เพราะแม้ภวังค์นั้นก็สหรคตด้วยโสมนัส ในโอกาสนี้จะมิจิตอื่น คือสันติริณจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้นก่อนเพียงขณะเดียวแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้นไปก็เป็นภวังค์เดิม ส่วนในมหันตารมณวิธีเป็นต้น อันเป็นวิธีที่ไม่มีตทาลัมพะเป็นปกติ เพราะอายุของอารมณหมดไปแล้วไม่มีความผิตแปลกกันเกี่ยวกับอารมณ เมื่อขณะอันสหรคตด้วยโสมนัสเล่นไปแล้วในอดิอิฏฐารมณก็ดี ในอิฏฐมัชฌัตตารมณเป็นต้นก็ดี เมื่อขณะสิ้นสุดลง สำหรับสัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัส ก็ย่อมมีอุเบกขาสันติริณะเกิดขึ้นก่อน ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็ความเป็นอย่างนี้ย่อมมีได้แก่สัตว์ผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัสในอารมณแม้ที่มีใช้กามาวจรธรรมในคราวที่ปรารภถึงโลกียฌานที่เสื่อมไปของตน เพราะอสังขปายธรรมบางอย่าง ด้วยความเสียใจว่า “ธรรมอันประณีตของเราเสื่อมเสียแล้วหนอ” ดังนี้เป็นต้น.

คำว่า **ย่อมปรารภเอาปริตตารมณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เคยสังสมไว้เกิดขึ้น** ความว่า สันติริณะที่สหรคตด้วยอุเบกขาดวงนี้ เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมปรารภเอาปริตตธรรมคือกามาวจรธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณเกิดขึ้น โดยเป็นอารมณที่เคยสังสม คือ เคยคุ้นเคยในกาลก่อนๆ ฟังทราบว่ สันติริณะที่สหรคตด้วยอุเบกขาดวงนี้ แม้ไม่มีอาวัชชนะก็ย่อมเกิดขึ้นได้เหมือนอย่างผลจิตเพียงขณะเดียวของท่านผู้ออกจากนิโรธมาบัดนี้นั้น.

ถามว่า สันติริณจิตดวงนี้นั้น เป็นไปโดยกิจอะไรเล่า?

ตอบว่า ก่อนอื่น ไม่เป็นไปโดยตทาลัมพนิกจแน่นอน เพราะไม่ถึงเอาอารมณของขณะ ทว่าถือเอาปริตตารมณที่เคยคุ้นเคยในภพก่อนๆ ต่างหาก ทั้งจะเป็นไปโดยสันติริณกิจก็หาไม่ เพราะมิได้เป็นไปโดยกิจ คือการพิจารณาอารมณตามที่สัมปวิจันณะรับไว้ เกี่ยวกับกิจ คือปฏิสนธิและจุติ ไม่มีคำที่ต้องกล่าวถึงกันเลย ก็การจะกล่าวว่า “ย่อมเป็นไปโดยภวังคกิจ โดยความเป็นองค์แห่งภพ”

ดังนี้ฟังใช้ได้ โดยเป็นคำพูดที่ยังเหลืออยู่ เป็นความจริงว่า อรรถาธิบายที่ว่า สันติรัตนจิตดวงนี้เป็นไปโดยภวังคกิจนั้น ท่านอาจารย์ธรรมปาละก็ได้แสดงแล้ว ที่เดียว ส่วนการที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๕ ว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ จุต เป็นจิตที่เหมือนกัน โดยธรรมมีผัสสะเป็นต้น โดยอารมณ์ มีกรรม กรรมนิมิต เป็นต้น นั้น ฟังทราบที่ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น ก็เกี่ยวกับว่าเป็นอย่างนั้นโดยมาก เท่านั้น แต่ว่าเฉพาะในฐานะนี้ ภวังค์ คืออุเบกขาสันติรัตนจิตดวงนี้ มีความผิด แปลกไปจากปฏิสนธิและภวังค์เดิม ความเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสันติรัตนจิตดวงนี้มี ประโยชน์เพียงแค่นี้เท่านั้น คือ ช่วยให้มีการตกภวังค์เดิมได้ ฉะนั้นแล.

คำว่า อาจารย์ทั้งหลายย่อมปรารถนาตทาลัมพะ ฯลฯ ในเวลาที่กามาวจรชวณะสิ้นสุดลง นี้ มีความหมายว่า อาจารย์ทั้งหลายปรารถนาตทาลัมพะ คือ เห็นชอบว่ามีตทาลัมพะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นกามาวจรธรรมทั้งหลายเท่านั้น คือ ในคราวที่อดีตหันทารมณวิถีหรือวิภูตารมณวิถีปรารภอารมณ์ที่เป็นกามาวจรธรรมเป็นไปเท่านั้น แห่งกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย คือแห่งสัตว์ผู้ได้ปฏิสนธิในกามภูมิทั้งหลาย ในเวลาที่กามาวจรชวณะสิ้นสุดลง คือมีในลำดับแห่งกามาวจรชวณะขณะสุดท้ายที่สิ้นสุดลง

เป็นความจริงว่า อาจารย์ทั้งหลายย่อมเห็นชอบอย่างนี้ว่า ตทาลัมพะย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นกามาวจรธรรมเท่านั้น เพราะเป็นอารมณ์ที่คุ้นเคย ย่อมไม่เป็นไปในอารมณ์อื่น ซึ่งเป็นมหัคคตะ เป็นโลกุตตระ และเป็นบัญญัติ เพราะไม่คุ้นเคย

เปรียบเหมือนว่าเด็กอ่อนเมื่อจะติดตามผู้ใดไป ย่อมไม่ติดตามไปในสถานที่ที่ตนไม่คุ้นเคยมีป่าเป็นต้น ย่อมติดตามไปในสถานที่ที่ตนคุ้นเคยมีลานหน้าบ้าน สนามใกล้บ้าน เป็นต้น เท่านั้นฉันใด, ตทาลัมพะแม้นี้ก็ย่อมไม่ติดตามชวณะที่ปรารภอารมณ์ที่ตนไม่คุ้นเคยมีรูปาวจรธรรมเป็นต้น ย่อมติดตามชวณะที่ปรารภอารมณ์ที่ตนคุ้นเคยคือกามาวจรธรรมเท่านั้น ฉะนั้น

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายย่อมเห็นชอบอย่างนี้อีกว่า สำหรับสัตว์ชั้นกามาวจรทั้งหลายเท่านั้นที่มีตทาลัมพะเกิดขึ้นในคราวนั้นๆ ได้ ไม่ใช่พวกพรหม เพราะพวกพรหมไม่มีผัสสะ คือกามาวจรปฏิสนธิอันเป็นอุปนิสัยแห่งตทาลัมพะ

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายเห็นชอบตทาลัมพนะในเวลาที่ยกมาวจรขณะสิ้นสุดลงเท่านั้น เพราะเป็นวิบากจิตที่บังเกิดจากกรรมอันมีกามตัณหาเป็นเหตุ เป็นความจริงว่า ตทาลัมพนะนั้นถูกกรรมที่มีกามตัณหาเป็นเหตุทำให้เกิดขึ้น จึงไม่เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากรูปาวจรขณะ อรูปาวจรขณะ และโลกุตตรขณะ ซึ่งไม่มีสภาวะเป็นกามาวจรนั้น เพราะเหตุไร? เพราะรูปาวจรขณะเป็นต้นมีโชฎฐ์ทำให้เกิดขึ้น และไม่มีความเป็นขณะอันเสมอเหมือนกับขณะผู้ทำให้เกิด คือ ไม่มีความเป็นกามาวจรกิริยาขณะอันเสมอเหมือนกับการกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ทำให้เกิด เปรียบเหมือนว่า เด็กอ่อนผู้ใคร่จะออกไปนอกบ้านย่อมยึดบิดาผู้ให้กำเนิด หรือคนที่เหมือนกับบิดาผู้ให้กำเนิดให้พาออกไป ย่อมไม่ยึดคนอื่นมีพวกราชบุรุษ เป็นต้น ฉนฺได ตทาลัมพนะซึ่งเป็นไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ของภวังค์ ก็ย่อมติดตามกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ให้กำเนิด และกามาวจรกิริยาขณะอันเหมือนกับกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ให้กำเนิดนั้น แต่จะไม่ติดตามมหัคคตขณะและโลกุตตรขณะอันไม่เหมือนกับกามาวจรกุศลและอกุศลผู้ให้กำเนิดฉะนั้น.

ทั้งว่า “ถ้าหากว่าตทาลัมพนะอันเป็นกามาวจรวิบากไม่อาจจะมีแก่พวกพรหม (รูปพรหม) ได้ ด้วยเหตุผลว่าพวกพรหมไม่มีพืชที่เป็นกามาวจรปฏิสนธิไซ้ร้อ ถ้าอย่างนั้น กามาวจรวิบากอื่น คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาน สัมปฏิจฉนนะ และสันตிரณะ ก็ไม่น่าจะมีแก่พวกพรหมได้เหมือนกัน แต่ก็ปรากฏว่ามี มีได้อย่างไร?”

เฉลยว่า “เพราะเหตุที่สัตว์ผู้จะไปบังเกิดเป็นพรหมนั้น ยังถอนรูปตัณหาและสัททตัณหาไม่ได้ โดยเกี่ยวกับความประสงค์จะพบเห็นบัณฑิต จะได้ฟังธรรม เป็นต้น รูปาวจรกุศลกรรมที่เนื่องกับตัณหาทั้ง ๒ นี้ ย่อมสร้างจักขุนทรีย์คือประสาทตา ย่อมสร้างโสตินทรีย์คือประสาทหู ให้สำเร็จแก่ผู้บังเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกนั้น เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๒ นี้มีอยู่ ก็ย่อมมีกามาวจรวิบากจิตมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น อันเป็นวิบากที่เนื่องอยู่กับอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น เป็นไปแล.”

คาถาประมวลข้อกำหนดแห่งตทาลัมพนะ

กาเม ชวนสตุตตาลม-

วิภูเตติมหนเต จ

พนานํ นิยมเม สติ

ตทาลมพนมิริตํ

แปลว่า เมื่อขณะ, สัตว์ และอารมณ์ มีอันกำหนดได้ว่าเป็นกาม ท่านก็กล่าว
ตทาลัมพะไว้ (ว่ามี) ในวิภูตารมณฺ์ และในอติมหันตารมณฺ์

คำอธิบายคาถา

คำว่า มีอันกำหนดไว้ว่าเป็นกาม คือ มีอันกำหนดได้ว่าเป็นกามาวจรขณะ
เป็นกามาวจรสัตว์ และเป็นกามารมณฺ์ ฉะนั้นแล.

โอกาสที่ทำให้ตทาลัมพะเกิดขึ้น ประมวลตามคาถาได้ ๔ ประการ คือ

๑. อารมณฺ์ที่มีกำลัง คือ เป็นอติมหันตารมณฺ์ หรือวิภูตารมณฺ์
๒. อารมณฺ์นั้นเป็นกามาวจรธรรมเท่านั้น (อติมหันตารมณฺ์เป็นกามาวจร-
ธรรมอย่างเดียว ส่วนวิภูตารมณฺ์เป็นกามาวจรธรรมก็มี เป็นอย่างอื่นก็มี)
๓. ขณะที่เล่นไปในวิถิ เป็นกามาวจรขณะ
๔. สัตว์เป็นกามาวจรสัตว์ คือเป็นผู้มีปฏิสนธิเป็นกามาวจรวิบากจิต

โอกาสที่ทำให้ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น

ในอรรถกถา สัมโมหวิโนทนี ได้กล่าวถึงโอกาสที่ไม่มีตทาลัมพะเกิดขึ้น
แม้ในวาระที่มีขณะเป็นกามาวจร แห่งกามาวจรสัตว์เอาไว้อย่างนี้ว่า :-

- เมื่อขณะปรารภเอานามและโคตรเล่นไป ก็ไม่มีตทาลัมพะ ๑๑ ดวง
เกิดขึ้น ถือเอาอารมณ์ของขณะนั้น
- เมื่อขณะปรารภบัญญัติ (กรรมฐานบัญญัติ) เล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- ในวิปัสสนาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- ในภูฐานคามินีวิปัสสนาอันมีกำลังก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- เมื่อขณะปรารภเอารูปาวจรธรรม รูปาวจรธรรมเล่นไป ก็ไม่ได้ตทา-
ลัมพะ
- ในมิจฉัตตนิยตธรรมทั้งหลายมีมิจฉาทิภูฐานเป็นต้น ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- ในสัมมัตตนิยตธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิภูฐานเป็นต้น ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- เมื่อขณะปรารภเอาโลกุตตรธรรมเล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- เมื่อขณะปรารภอภิญญาญาณเล่นไป ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ
- สำหรับอารมณ์ที่เป็นกามาวจร ในอารมณ์ที่ทราวมกำลัง (มีมหันตารมณฺ์
เป็นต้น) ก็ไม่ได้ตทาลัมพะ ฉะนั้นแล.

(ข้อกำหนดแห่งชวนะ)

อนึ่ง ในบรรดาชนะทั้งหลาย กามาวจรชนะในกามาวจรชนวิถี ย่อม
 เล่นไปสิ้น ๗ วาระบ้าง ๖ วาระเท่านั้นบ้าง แต่ในคราวเป็นไปอ่อน คือ ในเวลา
 ใกล้ตายเป็นต้น ย่อมเล่นไปสิ้น ๕ วาระเท่านั้น อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า “ก็
 แต่ว่า สำหรับพระผู้มีพระภาค ย่อมมีปัจจุเวกขณะจิต ๔ หรือ ๕ ขณะ ในคราว
 ที่เป็นไปเร็ว คือในคราวที่ทรงกระทำพระยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น” ดังนี้ก็มี

ส่วนมหัศจรรย์ขณะ ในอัปปนาวิธิแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิกำมิกะ (ผู้ทำ
ได้เป็นครั้งแรก) และอภิญญาขณะย่อมแล่นไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น แม้ทุกครั้ง
ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์

ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ (มีโสดาปัตติมรรคจิตเป็นต้น) มีขณะจิตเดียว
ต่อจากนั้นผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะตามสมควร ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์

ส่วนในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ อนุปชวณะดวงที่ ๔ ย่อมแล่นไปสิ้น ๒ วาระ
ต่อนั้นจึงสัมผัสนิโรธ แต่ในเวลาออก เมื่ออนาคามีผลหรืออรหัตตผลเกิดขึ้น
ตามสมควรวาระเดียวแล้วดับไป ก็มีการตกภวังค์เลยเที่ยว

ก็เพราะท่านทำอธิบายไว้ว่า ในสมปัตติวิธี แม้ทุกวิธี หากการกำหนดวิธี
ให้แน่นอนมิได้ เช่นเดียวกับกระแสวงค์ ดังนี้ จึงพึงทราบว่ (ในสมปัตติวิธี)
ย่อมได้ชวนะแม่มากมาย ดังนี้.

คำอธิบาย

บันทึกพึงทราบว่า ท่านอาจารย์แสดงข้อกำหนดแห่งชวนะทั้งหลายไว้เป็น
๕ ประการอย่างนี้ คือ

๑. กามาวจรชวณะในกามาวจรชวณะวิธี
๒. มหัคคตชวณะในอัปปนาวิธีแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ และ
อภิญาชวณะ
๓. มรรคจิตที่เกิดขึ้น
๔. อรูปชวณะ และอนาคามิผลหรืออรหัตตผล ในนิโรธมาปัตติวิธี

๕. ชวนะในสมาบัติวิธีนี้ จะนี้แล.

คำว่า ในคราวเป็นไปอ่อน คือ ในคราวเป็นไปเป็นธรรมชาติที่มีกำลังอ่อนถามว่า เพราะเหตุไร? เพราะในเวลาใกล้ตายเป็นต้น วัตถุ (ทหวัตถุ) อันเป็นที่อาศัยมีกำลังทรม

คำว่า คือในเวลาใกล้ตายเป็นต้น ด้วย อาทิจ-คัพท ที่แปลว่าเป็นต้น ท่านรวมเอาเวลาสลบเข้ามา

คำว่า ย่อมแล่นไปสิ้น ๕ วาระเท่านั้น ความว่า คำว่า “เท่านั้น” ในคำนี้มีความหมายว่า ปฏิเสธความเป็นไปเกินกว่า ๕ วาระ

มีคำพูดใน อรรถโยชนา เกี่ยวกับคำพูดตอนนี้อยู่อย่างนี้ ว่า : ในสังคหะ “เอว” คัพทที่แปลว่า “เท่านั้น” ในคำว่า “สิ้น ๕ วาระเท่านั้น” นี้ ปฏิเสธความเป็นไปเกินกว่า ๕ วาระ มิได้ปฏิเสธความเป็นไปต่ำกว่า ๕ วาระ เพราะฉะนั้น ในเวลาใกล้ตาย ชวนะย่อมแล่นไป ๔ ขณะก็ได้เป็นอย่างน้อย โดยเหตุนี้ ใน ฎีกา อภิธัมมวาทาร จึงได้กล่าวไว้ว่า “เพราะภาวะที่มรณัสสนวิถิ (วิถิที่เป็นไปในเวลาใกล้ตาย) ทรมกำลัง ชวนะจึงมีความเป็นไปอ่อน เป็นไป ๔ หรือ ๕ ขณะ” ดังนี้ ในเวลาสลบย่อมเป็นไป ๕ ขณะก็ได้ ๖ ขณะก็ได้ เพราะเหตุนี้ ในฎีกาจึงกล่าวไว้แต่หนหลังว่า “ในเวลาสลบ หรือในเวลาใกล้ตาย ชวนะแม้ ๖-๕ วาระย่อมเป็นไป” ดังนี้ อธิบายว่าในเวลาสลบย่อมเป็นไปอย่างมาก ๖ ขณะ ในเวลาใกล้ตายย่อมเป็นไปอย่างมาก ๕ ขณะ ดังนี้.

คำว่า อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า “ก็แต่สำหรับพระผู้มีพระภาคย่อมมีปัจจุเวกขณะจิต ๔ หรือ ๕ ขณะ ในคราวที่เป็นไปเร็ว คือในคราวที่ทรงกระทำพระยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น” ความว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระอุทเทสธารแห่งจิต (การทำจิตให้เป็นไป) อันมีอาวัชชนะนั้นเป็นประธานโดยถึงยอดแห่งอาวัชชนวสี ย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเข้าฌานอันเป็นบาท (แห่งอภิญญา) แต่ละฌาน เพื่อประโยชน์แก่การทำธารน้ำและลำไฟให้เป็นไป ในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ทำพร้อมกันเป็นคู่ๆ) เป็นต้น ทรงออกจากฌานที่เป็นบาทนั้นแล้ว ก็ทรงนึกถึงฌานธรรมแต่ละอย่าง เพราะเหตุนี้ ชวนะจิตที่พิจารณา ๔ หรือ ๕ ขณะ อันมีองค์ฌานตามที่ทรงนึกถึงเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป” ดังนี้

คำพูดของพระอรรถกถาจารย์ตอนนี้ มีคำอธิบายเพิ่มเติมอยู่ใน อรรถ-
โยชนา อย่างนี้ว่า :-

ในคำว่า “ย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาค ก็ทรงนึกถึงฉนธรรมแต่ละอย่าง”
ดังนี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ เพื่อจะทรงกระทำธารน้ำให้เป็นไป
พระผู้มีพระภาคทรงเข้าจตุตถฉนอันเป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วทรงออกจากฉน
เมื่อทรงออกจากฉนนั้นแล้วก็ทรงพิจารณาองค์ฉนคืออุเบกขา ก่อน ปัจจเวกชน-
จิต ๔-๕ ขณะ อันมีอุเบกขาเป็นอารมณ์นั้นเทียว ย่อมเป็นไปในลำดับแห่ง
อาวัชชนะที่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ ต่อจากนั้น ภวังค์ ๒ ขณะย่อมเป็นไป (คือตก
ภวังค์เพียง ๒ ขณะ) ถัดจากภวังค์ ๒ ขณะ (ภวังคจลนะกับภวังคุปัจเฉทะ) นั้น
อาวัชชนะอันมีองค์ฉนคือเอกัคคตาเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไป ปัจจเวกชนจิตอัน
มีเอกัคคตาเป็นอารมณ์ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งอาวัชชนะนั้น ส่วนว่าวิธิ บัณฑิต
พึงทราบว่ามีความเป็นไปอย่างนี้ คือ :-

อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวาราวัชชนะ บริกรรม อุปจาระ
อนุโลม โคตรภู จตุตถฉน นี่เป็นวิธิที่ ๑

อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวาราวัชชนะ ปัจจเวกชน-
จิต ๔ ขณะ ซึ่งมีองค์ฉนคืออุเบกขาเป็นอารมณ์ นี่เป็นวิธิที่ ๒

อดีตภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวาราวัชชนะ ปัจจเวกชน-
จิต ๔ ขณะ ซึ่งมีองค์ฉนคือเอกัคคตาเป็นอารมณ์ นี่เป็นวิธิที่ ๓

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ทรงใคร่จะกระทำธารน้ำให้เป็นไป ทรงเข้า
จตุตถฉนอันเป็นบาทแห่งอภิญญาที่ทำอาโปกสิณให้เป็นอารมณ์ ทรงออกจาก
จตุตถฉนนั้นแล้ว ก็ทรงกระทำบริกรรมด้วยบริกรรมจิตอันเป็นกามาวจรว่า “จ
มีธารน้ำ จมีธารน้ำ จมีธารน้ำ” ดังนี้ นี่เป็นวิธิแรก วิธิต่อไป คือ อดีตภวังค์
ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวาราวัชชนะ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม
โคตรภู อภิญญาจิต ธารน้ำย่อมเป็นไปตามกำลังของอภิญญา นี่เป็นวิธิที่ ๒

ส่วนในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ เพื่อจะทรงกระทำลำไฟให้เป็น
ไป ในสมัยเดียวกันนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเข้าจตุตถฉนอันเป็นบาทแห่งอภิญญา
แล้วทรงออกจากฉน เมื่อทรงออกจากจตุตถฉนนั้นแล้ว ก็ทรงพิจารณาองค์
๕๔

ฌานคืออุเบกขาก่อน ปัจจเวกชนจิต ๔-๕ ขณะ อันมีอุเบกขาเป็นอารมณ์ นั้นเทียว ย่อมเป็นไป ฯลฯ ปัจจเวกชนจิต ๔ ขณะ ซึ่งมีองค์ฌานคือเอกัคคตา เป็นอารมณ์ ฯลฯ (คำพูดเหมือนที่กล่าวแล้วในการทำธารน้ำ) นี่เป็นวิธีที่ ๓

ต่อจากนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ทรงใคร่จะทำลำไฟให้เป็นไป ทรงเข้า จตุตถฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญาที่ทำไตรสิกขาให้เป็นอารมณ์ ทรงออกจาก จตุตถฌานนั้นแล้วก็ทรงกระทำปริกรรม ด้วยปริกรรมจิตอันเป็นกามาวจรว่า “จะมี ลำไฟ จะมีลำไฟ จะมีลำไฟ” ดังนี้ นี่เป็นวิธีแรก วิธีต่อไป คือ อตติภวังค์ ภวังค- จลนะ ภวังคุปัจเฉทะ มโนทวาราวชชนะ ปริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู อภิญญาจิต ลำไฟย่อมเป็นไปตามกำลังของอภิญญา นี่เป็นวิธีที่ ๒ ดังนี้.

ในคำของอรรถโยชนาตอนนี้ มีการระบุชื่อภวังค์ที่เป็นไปก่อนหน้าวิธีโดย ชื่อว่า “อตติภวังค์” ทั้งๆ ที่อารมณ์มิได้มีอายุล่วงเลยไปเท่ากับภวังค์ที่ล่วงเลยไป ๑ ขณะจิต แล้วจึงมาถึงคลองประสาธ แต่ประการใด เพราะเป็นวิธีจิตทางมโน- ทวาร อีกอย่างหนึ่ง ถ้ามีอตติภวังค์ก็จะกลายเป็นว่าตกภวังค์ ๓ ขณะ คือ อตติ- ภวังค์ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ ขัดแย้งกับคำพูดของท่านเองที่ว่าตกภวังค์เพียง ๒ ขณะ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นตักขบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญากล้า) แน่นนอน เพราะฉะนั้น ลำดับวิธีจิตที่มีอุปปนาของพระพุทธเจ้า จึงไม่น่ามีปริกรรม แต่ ท่านผู้แต่งโยชนาทได้ระบุปริกรรมไว้ บัณฑิตอย่าพึงเห็นว่าเป็นความผิดพลาดของ ท่าน แต่พึงเห็นว่าเป็นเพราะท่านมิได้เล็งถึงชื่อ และความมิได้หรือมิไม่ได้เป็น สำคัญ ด้วยมุ่งแต่จะแสดงลำดับความเป็นไปของวิธีจิตที่มีติดตามกันมาเป็นลำดับ เป็นสำคัญแล.

พึงทราบ ว่า คำว่า “ก็แต่สำหรับพระผู้มีพระภาค (ย่อมมีปัจจเวกชน- จิต ๔ หรือ ๕ ขณะ)” นี้ เป็นเพียงนิทสสนะเท่านั้น เพราะขณะที่ไม่บริบูรณ์ ทั้งหลายย่อมมีความเป็นไป แม้แก่บุคคลอื่นมีท่านธรรมเสนาบดีเป็นต้น ในเวลา มีงานรีบด่วนเช่นนี้ เพราะอย่างนั้นท่านจึงได้กล่าวไว้ใน วิสุทธิมรรค ว่า “อญฺจ มตฺถกปตฺตา วสี ภควโต ยมกปาฏิหาริยาเล อญฺเณสํ วา เอวรูป กาเล” แปลว่า “ก็ วสี (ปัจจเวกชนวสี - ความชำนาญในการพิจารณา) ที่ถึงยอดนี้ ย่อม ได้แก่ พระผู้มีพระภาคในคราวที่ทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ หรือแก่บุคคลอื่นๆ ในกาลที่เป็นเช่นนั้น” ดังนี้ ส่วนท่านอาจารย์ ธรรมपालเถระ ผู้แต่ง ปรมัตถ-

มัชฌิมาสาริกานิกาย กล่าวไว้ว่า “ส่วนคำว่า ๔ หรือ ๕ ขณะ นี้ พึงถือเอาโดย
เกี่ยวกับอินทรีย์ที่แก่กล้าและอินทรีย์ที่อ่อน” ดังนี้ เพราะฉะนั้น อันการจะกล่าว
ว่า “สำหรับพระผู้มีพระภาค ขณะ ๔ ขณะย่อมเป็นไป (เพราะทรงมีอินทรีย์แก่
กล้า) สำหรับบุคคลอื่น ขณะแม้ ๕ ขณะย่อมเป็นไป” ดังนี้ น่าจะนับว่าถูกต้อง

คำว่า **ส่วนมหัคคตขณะ** ในอัปปนาวิธิแรกของพระโยคีผู้เป็นอาทิ
กัมมิกะ คือ มหัคคตขณะในอัปปนาวิธิแรก คือ ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกของพระ
โยคีผู้เป็นอาทิ กัมมิกะ คือ ของพระโยคีผู้ทำให้บังเกิดได้เป็นครั้งแรก ชื่อว่า ย่อม
เล่นไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น ก็เพราะเหตุที่ยังมิได้สังขมวสี

คำว่า **อภิญญาขณะย่อมเล่นไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น** คือขณะที่น่าับว่า
เป็นอภิญญา ๕ อย่าง คือ

๑. อิทธิวิธ - การแสดงฤทธิ์
๒. ทิพโสตา - นูทิพย์
๓. ปรจิตตวิชานนะ (เจโตปริยญาณ) - การรู้จิตของบุคคลอื่น
๔. บุพเพนิวาสานุสสติญาณ - ญาณตามระลึกถึงขั้นที่เคยอาศัยในภพ

ก่อน

๕. จุตูปปาตญาณ - ญาณรู้จุดและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย
ย่อมเล่นไปสิ้นวาระเดียวเท่านั้น **แม้ทุกครั้ง** คือ แม้ในคราวที่อุปบัติเป็นครั้งแรก แม้
ในคราวที่สังขมวสีแล้ว โดยเป็นธรรมดาแห่งอภิญญา

คำว่า **ส่วนมรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔** คือ มรรคจิตที่เกิดขึ้นทั้ง ๔ มีโสดา-
ปัตติมรรคจิต เป็นต้น ชื่อว่า มีขณะจิตเดียว ก็โดยเกี่ยวกับเป็นการละกิเลสเป็น
สมุจเฉทปหานะ

คำว่า **ผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะตามสมควร** คือ ผลจิตย่อมเกิดขึ้น
๒ หรือ ๓ ขณะ ตามสมควรแก่มรรคที่เกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๕ เพราะมีบริกรรม
หรือเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ เพราะไม่มีบริกรรม ความว่า ถ้ามีมรรคจิตเกิดขึ้นเป็น
ขณะที่ ๕ ก็มีผลจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ, ถ้ามีมรรคจิตเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ ก็มีผลจิต
เกิดขึ้น ๓ ขณะ

คำว่า **ในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ** คือ ในเวลาก่อนจะจรดถึงนิโรธ (ความดับ
แห่งจิต เจตสิก และจิตตารูป) ไม่ใช่ในเวลาที่จะจรดถึงนิโรธแล้ว

คำว่า **อรุณชวณะดวงที่ ๔** ได้แก่ เนวสัณญานาสัณญายตนะที่เป็นกุศล หรือ กิริยา ตามสมควร แก่พระอริยบุคคลผู้เข้า ก็พระอนาคามีและพระชีณาสพผู้ ได้สมาบัติ ๘ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) เท่านั้น ย่อมเข้านิโรธสมาบัติได้ พระ โสดาบันและพระสกทาคามี แม้ได้สมาบัติ ๘ ก็ไม่อาจเข้าได้ เพราะยังถอนเสีย นนามแห่งนิโรธคือกามราคานุสัยมิได้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “แต่ ในเวลาออก เมื่ออนาคามีผลหรืออรหัตตผลเกิดขึ้นวาระเดียว แล้วดับไป” ดังนี้ ความว่า เมื่อพระอนาคามีเข้านิโรธสมาบัติ เมื่อเนวสัณญานาสัณญายต นกุศลเป็นไป ๒ ขณะแล้วดับไป ต่อจากนั้นไปก็เป็นสมัยที่จรดถึงนิโรธ ถึงเวลา ออก ได้ชื่อว่าออกจากนิโรธ ก็เพราะมีจิตคืออนาคามีผลจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ แล้ว ก็ดับไป ต่อจากนั้นไปก็เป็นภวังค์ แม้เมื่อพระชีณาสพเข้าก็มีความเป็นไปอย่างนี้ แหละ แปลกไปก็เพียงแต่เนวสัณญานาสัณญายตนะ ๒ ขณะนั้น เป็นกิริยาไม่ใช่ กุศล และจิตที่เกิดขึ้นที่นับว่าเป็นการออกจากนิโรธนั้นก็ใช่ว่าเป็นอรหัตตผลจิต ฉะนั้น แล.

คำว่า **ในสมาปัตติวิธีแม้ทุกวิธี** คือ ในฌานสมาปัตติวิธี และในผล- สมาปัตติวิธี แม้ทุกวิธี ชื่อว่า หากการกำหนดวิธีให้แน่นอนมิได้ ก็เพราะไม่อาจ กำหนดจำนวนชวณะที่เล่นไปในวิธีนั้นๆ ได้ ความว่า มีชวณะเล่นไปมากมายไม่ อาจประมาณชวณะได้ เพราะเหตุนี้ นั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า “เช่นเดียวกับ กระแสวงค์” และว่า “ย่อมได้ชวณะแม้มากมาย” ฉะนั้นแล.

คาถาประมวลข้อกำหนดแห่งชวณะ

สตตฺถุขตฺตํ	ปริตฺตานิ	มคฺคาภินฺวา	สกี	มตา
อวเสสานิ	ลพฺภนฺติ	ชวณานิ	พฺพุนิ	ปิ

แปลว่า บัณฑิตกล่าวคามาวจรชวณะไว้ ๗ วาระ กล่าวมรรคและอภิญญาไว้ วาระเดียว รวมทั้งชวณะที่เหลือย่อมได้ (วาระ) มากมาย

คำอธิบายคาถา

บัณฑิตกล่าวคามาวจรชวณะไว้ ๗ วาระ โดยเป็นข้อกำหนดอย่างสูงแห่ง ชวณะที่เป็นไปตามปกติ ไม่ใช่ในเวลาพิเศษ คือในเวลาสลบ หรือในเวลาใกล้ตาย

ส่วนมรรคและอภิญญากล่าวไว้วาระเดียวเท่านั้น ชวนะที่เหลือ คือ มหัคคตชวนะ ในวิธีที่มีโชอาทิตย์กัมมิกฉานวิธี และโลกุตตรชวนะ คือผลจิตในวิธีที่ไม่ใช่มรรควิธี ย่อมได้ (วาระ) แม้มากมาย เพราะเป็นไปในสมাপัตติวิธีได้ตลอดทั้งวันทั้งคืน

ด้วย อปี-ศัพท์ ที่แปลว่า “รวมทั้ง” ท่านยังรวมเอาชวนะจิตในวิธีอื่นเข้ามาอย่างนี้ว่า “โลกียฉานในอัปปนาวิธีแรก และผลจิตที่มีในลำดับแห่งนิโรธ ๒ ดวง (อนาคามีผลจิตและอรหัตตผลจิต) เป็นไปสิ้นวาระเดียว, ผลจิตทั้งหลายที่มีในลำดับถัดไปจากมรรคจิต ย่อมเป็นไป ๒-๓ วาระ” ดังนี้ ฉะนี้แล.

จบชวนวนิยาม

บุคคลเภทะ

การจำแนกความเป็นไปของวิธีจิตโดยเกี่ยวกับบุคคล

อนึ่ง ในบรรดาวิธีจิตเหล่านี้ สำหรับเหตุบุคคล (บุคคลผู้มีเหตุ ๒) และอเหตุบุคคล (บุคคลผู้ไม่มีเหตุ) ย่อมไม่ได้กิริยาชวนะและอัปปนาชวนะเลย และวิบากที่เป็นญาณสัมปยุตทั้งหลายก็เหมือนกัน ย่อมไม่ได้ในสุคติภูมิ (คือในสุคติอเหตุบุคคล ซึ่งเป็นผู้เกิดอยู่แต่ในกามภูมิเท่านั้น) ส่วนในทุคติภูมิ (ในทุคติบุคคลผู้เกิดในอบาย) ย่อมไม่ได้มหาวินิโยกที่เป็นญาณวิปยุตอีกด้วย ส่วนว่าในบรรดาเหตุบุคคลทั้งหลาย สำหรับท่านผู้เป็นพระเสกขะและผู้เป็นปุณฺณชนทั้งหลายย่อมไม่ได้กิริยาชวนะ สำหรับพระเสกขะทั้งหลายย่อมไม่ได้ชวนะที่สัมปยุตกับทิวฐิและที่สัมปยุตกับวิจิกิจฉา ส่วนสำหรับพระอนาคามีทั้งหลายย่อมไม่ได้ปฏิขชวนะด้วย โลกุตตรชวนะทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายเท่านั้นตามสมควรแก่ตัวท่านเอง.

คำอธิบาย

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงการกำหนดวิธีจิตที่เกิดขึ้นแก่บุคคล ๑๒ จำพวก คือ ปุณฺณชน ๔ จำพวก อันได้แก่:-

๑. **ติเหตุบุคคล** - บุคคลผู้มีเหตุ ๓ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิจิตประกอบด้วยเหตุทั้ง ๓ มีอโลภะเป็นต้น

๒. ทวิเหตุบุคคล - บุคคลผู้มีเหตุ ๒ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิประกอบด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ เว้นอโมหะ

๓. อเหตุบุคคล - บุคคลผู้ไม่มีเหตุ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ คือ อุเบกขาสันติระณะอันเป็นกุศลวิบาก

๔. อปายิกอเหตุบุคคล - บุคคลผู้ไม่มีเหตุผู้เกิดในอบาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ทุคติบุคคล” เพราะเป็นสัตว์ในทุคติ ได้แก่ ผู้มีวิบากปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ คือ อุเบกขาสันติระณะอันเป็นอกุศลวิบาก

และพระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวกที่เรียกว่า พระโสดาปัตติมัคคบุคคล ฯลฯ พระอรหัตตมัคคบุคคล และท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวกที่เรียกว่า พระโสดาปัตติผลบุคคล (หรือพระโสดาบัน) ฯลฯ พระอรหัตตผลบุคคล (หรือพระอรหันต์) ท่านจึงเริ่มด้วยการแสดงจิตที่ต้องงดเว้นสำหรับบุคคลนั้นๆ ก่อน ด้วยคำว่า สำหรับทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล ดังนี้เป็นต้น

ก็สัตว์พวกทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล ชื่อว่า ย่อมไม่ได้อัปนาชวนะ ก็เพราะภาวะที่มีปฏิสนธิเป็นวิปากาวรณ (เครื่องขวางกั้นคือวิบาก) ในบรรดาอวรณ (เครื่องขวางกั้น) ๓ อย่าง มีกิเลสอวรณเป็นต้น

เป็นความจริงว่า อวรณมี ๓ อย่าง คือ

๑. กิเลสอวรณ - อวรณคือกิเลส ได้แก่ นิยตมิจฉาทิฏฐิ อันเป็นความเห็นผิดที่ปักใจลงไปแน่นหนาว่า ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล เป็นต้น มิจฉาทิฏฐิ อย่างนี้ได้ชื่อว่า อวรณ ก็เพราะความที่ขวางกั้นการไปสวรรค์ (สัคคาวรณ) และการบรรลุมรรค (มัคคาวรณ)

๒. กัมมอวรณ - อวรณคือกรรม ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ อย่าง มีการฆ่ามารดา เป็นต้น อนันตริยกรรมได้ชื่อว่าเป็นอวรณ ก็เพราะความที่ขวางกั้นการไปสวรรค์ และการบรรลุมรรคนั้นแหละ ส่วนกรรม คือ อริยุปวาตะ - การว่าร้ายพระอริยเจ้า แม้มีความเป็นอวรณทั้ง ๒ ประการ แต่เพราะเหตุที่ไม่แน่นอนเกี่ยวกับว่าถ้าผู้นั้นสำนึกผิดกล่าวขอภัยโทษท่านเสีย บาปนั้นก็เป็นอย่างอื่นหมดกันไป ในที่ทั่วไปท่านจึงไม่รวมเข้ามาสมทบในกัมมอวรณนี้

๓. วิปากาวรณ์ - อวรณ์คือวิปาก ได้แก่ ทวิเหตุวิปากปฏิสนธิ และ
อเหตุวิปากปฏิสนธิ ทั้ง ๒ ฝ่าย วิปากปฏิสนธิเหล่านี้นับว่าเป็นอวรณ์ก็เฉพาะ
มัคคาวรณ์ คือ ขวากันการบรรลุมรรคเท่านั้น ไม่เป็นสัคคาวรณ์ บุคคลผู้มีวิปาก
ปฏิสนธิอย่างนี้ ย่อมทำบุญไปสวรรค์ได้ ฟังทราบว่าคำว่า “ขวากันการบรรลุมรรค” นี้
สงเคราะห์การขวากันแม้พวกโลกียฌานทั้งหลายเข้าไว้ด้วย

เพราะฉะนั้น พวกทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล เพราะความที่มีวิปาก
ปฏิสนธิเป็นอวรณ์เกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิที่มีความทรมากำลังโดยรอบด้าน จึงชื่อว่า
ย่อมไม่ได้อัปนาชวณะ เพราะเหตุที่ไม่ได้อัปนาชวณะนั่นเอง จึงไม่อาจสำเร็จ
ความเป็นพระอรหันต์อันเป็นอัปนาชวณะอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้เอง จึงชื่อว่า
ย่อมไม่ได้กิริยาชวณะ ด้วยว่ากิริยาชวณะ ย่อมเป็นไปแก่พระอรหันต์เท่านั้น

เพราะมีปาฐะพระบาลีใน **ทุกปัฏฐาน** ว่า “ภวังค์ที่เป็นสเหตุกะย่อมเป็น
ปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นอเหตุกะ” ดังนี้ ซึ่งคำว่า “ภวังค์ที่เป็น
สเหตุกะ” ในคำนี้นั้น ตรีสหายเอาตทาลัมพะขณะที่ ๒ ที่เกิดขึ้นแก่พวก
อเหตุบุคคลผู้มีภวังค์เป็นอเหตุกะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เป็นอันว่าตทาลัมพะที่เป็น
ทวิเหตุกะย่อมเกิดได้แม้แก่พวกอเหตุบุคคลทั้งหลาย ด้วยกรรมอื่นจากกรรม
ที่ให้ปฏิสนธิ ที่คอยตามให้วิปากในปวัตติกาล คำที่ต้องกล่าวเกี่ยวกับทวิเหตุ-
บุคคลว่าจะมีตทาลัมพะที่เป็นทวิเหตุกะเกิดได้หรือไม่ จึงไม่จำเป็นต้องมี

ก็แต่ว่าบุคคล ๒ จำพวกนี้ เพราะเหตุที่มีมูลปฏิสนธิอ่อนแอไปไม่สามารถ
เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งติเหตุวิปาก เพราะฉะนั้น ตทาลัมพะที่เป็นติเหตุวิปาก คือ
วิปากที่สัมปยุตกับญาณ จึงไม่เกิดแก่ทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล เพราะเหตุ
นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **และวิปากที่เป็นญาณสัมปยุตทั้งหลายก็เหมือนกัน**
ดังนี้ไว้ ก็คำว่า **ย่อมไม่ได้ในสุคติภูมิ** นี้ ฟังทราบว่ แม้คำว่า “สุคติภูมิ” ท่าน
อาจารย์กล่าวหมายเอาสุคติอเหตุบุคคลเป็นสำคัญก็ตาม แต่ก็กินความรวมถึง
ทวิเหตุบุคคลนั้นด้วย เพราะไม่เช่นนั้นก็จะขัดแย้งกับคำพูดของท่านเองที่กล่าว
ไว้ใน **ปรมัตถวิวินิจฉัย** ว่า “**ฌานปากา น วตฺตุนฺติ ชทตฺตา มุลสนฺธิยา**” ดังนี้
ซึ่งแปลว่า “วิปากที่สัมปยุตกับญาณ ย่อมไม่ไปแก่ทวิเหตุสัตว์และอเหตุ-
สัตว์ทั้งหลาย เพราะมูลปฏิสนธิอ่อนแอ” ดังนี้.

คำว่า ในบรรดาเหตุบุคคลทั้งหลาย คือ ในบรรดาบุคคลผู้มีเหตุ ๓ มีอโลภะเป็นต้น ๙ จำพวก คือปุณฺณผู้มีปฏิสนธิอันสัมปยุตกับญาณ ๑ พระอริยบุคคล ๘

คำว่า สำหรับท่านผู้เป็นพระชีนาสพยอมไม่ได้กุศลชวณะและอกุศลชวณะ ความว่า สำหรับพระอรหันต์ คือท่านผู้ตั้งอยู่ในอภัตตผลเป็นพระอภัตตผลบุคคล ย่อมไม่ได้กุศลชวณะและอกุศลชวณะ ก็เพราะความที่ท่านเป็นผู้มีจิตสันดานปราศจากอนุสัยทั้งปวงสิ้นเชิงแล้ว

ก็กิริยาชวณะเป็นจิตมีเฉพาะบุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สำหรับท่านผู้เป็นพระเสกขะ และผู้เป็นปุณฺณทั้งหลาย ย่อมไม่ได้กิริยาชวณะ ดังนี้ (พระอริยบุคคล ๓ จำพวกข้างต้น เว้นพระอรหันต์ เรียกว่า “พระเสกขะ” ก็เพราะความเป็นผู้ยังต้องมีการศึกษา คือการปฏิบัติในสิกขา ๓ เป็นปกติ ยังมีได้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ส่วนพระอรหันต์เรียกว่า “พระอเสกขะ” เพราะความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ แล้ว ว่าโดยการแตกเป็น ๘ จำพวก, พระอริยบุคคล ๗ จำพวกข้างต้น มีพระโสดาปัตติมัคคบุคคลเป็นต้น ชื่อว่าเป็น “พระเสกขะ” พระอภัตตผลบุคคลชื่อว่าเป็น “พระอเสกขะ”)

คำว่า สำหรับพระเสกขะทั้งหลายย่อมไม่ได้ชวณะที่สัมปยุตกับทวิภูมิจิตและที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา ความว่า พระเสกขะ คือพระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลายย่อมไม่ได้กุศลชวณะ ๕ ดวง คือ ชวณะที่สัมปยุตกับทวิภูมิจิต คือโภสหนคตจิตที่สัมปยุตกับทวิภูมิจิต ๔ ดวง และชวณะที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา คือโมมฺหจิตที่สัมปยุตกับวิจิกิจจา ๑ ดวง เพราะชวณะ ๕ ดวงเหล่านี้ถูกท่านละได้เด็ดขาดแล้ว ด้วยโสดาปัตติมรรคนั้นเทียว.

คำว่า ส่วนสำหรับพระอนาคามีทั้งหลายย่อมไม่ได้ปฏิมชวณะด้วยความว่า สำหรับพระเสกขะ คือพระอนาคามีนั้นนอกจากจะไม่ได้กุศลชวณะ ๕ ดวง เหล่านั้น เหมือนอย่างพระโสดาบันและพระสกทาคามี แล้ว ก็ยังไม่ได้ปฏิมชวณะ คือชวณะที่สหรคตด้วยโหมนัสสัมปยุตกับปฏิมะ ๒ ดวงนั้นอีกด้วย เพราะท่านละได้เด็ดขาดแล้วด้วยอนาคามีมรรคนั้นเทียว

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงจิตที่พึงได้แก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย จึงกล่าวว่า “โลกุตตรชวณะทั้งหลาย” เป็นต้น

คำว่า โลกุตตรชวณะทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย
เท่านั้นตามสมควรแก่ตัวท่านเอง ความว่า โลกุตตรชวณะทั้ง ๘ ดวง ย่อมเกิดขึ้น
แก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในมรรคและผลเท่านั้น ตามสมควรแก่ตัวท่าน
เองอย่างนี้ คือ :-

- มรรคจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง เพราะความที่มีขณะจิตเดียวเท่านั้น ดับไป
แล้วไม่เกิดอีก จึงเกิดขึ้นแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือ โสดาปัตติ-
มรรคจิตย่อมเกิดขึ้นแก่พระโสดาปัตติบุคคลเท่านั้น สกทาคามีมรรคจิตก็ย่อม
เกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีบุคคลเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น รวมความว่าบุคคล
แต่ละบุคคลมีจิตดวงเดียว คือมรรคจิตที่ตนบรรลุ และเพียงขณะเดียว

- พระอริยบุคคลชั้นต่ำๆ คือ พระโสดาปัตติผลบุคคล พระสกทาคามีผล-
บุคคล และพระอนาคามีผลบุคคล แต่ละบุคคล ยังไม่บรรลุอริยผลที่สูงกว่านั้น
เพราะฉะนั้น พระโสดาปัตติผลบุคคลก็ย่อมมีเฉพาะโสดาปัตติผลจิตเท่านั้นเกิด
ขึ้น ไม่อาจมีสกทาคามีผลจิตเกิดขึ้น ฯลฯ พระอนาคามีผลบุคคลก็ย่อมมีเฉพาะ
อนาคามีผลจิตเท่านั้นเกิดขึ้น ไม่อาจมีอรหัตตผลจิตเกิดขึ้น รวมความว่าผลบุคคล
ชั้นต่ำไม่อาจจะมีผลจิตที่สูงกว่าผลจิตที่ตนบรรลุเกิดขึ้น

- พระอริยบุคคลชั้นสูงกว่า จับตั้งแต่พระสกทาคามีผลบุคคลเป็นต้นไป
แต่ละบุคคลระงับได้แล้วซึ่งกิเลสที่พระอริยบุคคลชั้นต่ำกว่ายังถอนขึ้นไม่ได้ เช่น
ว่าพระสกทาคามีผลบุคคลระงับได้แล้วซึ่งกิเลสหยาบที่พระโสดาปัตติผลบุคคลยัง
ระงับไม่ได้ โสดาปัตติผลจิตซึ่งมีอานุภาพน้อยกว่าไม่เหมาะสมแก่จิตสันดานที่มี
การระงับกิเลสหยาบได้แล้ว จึงไม่เกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีผลบุคคล, พระอนาคามี-
ผลบุคคลก็ระงับได้แล้ว ซึ่งกามราคะและปฏิฆะอันเป็นกิเลสที่พระสกทาคามีผล
บุคคล ยังระงับไม่ได้ สกทาคามีผลจิต ซึ่งมีอานุภาพน้อยกว่าไม่เหมาะสมแก่จิต-
สันดานที่มีการระงับกามราคะและปฏิฆะได้แล้ว จึงไม่เกิดขึ้นแก่พระอนาคามีผล
บุคคล อย่างนี้เป็นต้น รวมความว่าผลจิตต่ำๆ ย่อมไม่เกิดแก่พระอริยผลบุคคลผู้
บรรลุผลที่สูงกว่า ฉะนั้นแล.

คาถาสรูปการจำแนกความเป็นไปของวิถีจิตโดยเกี่ยวกับบุคคล

อเสกขานัน จตฺจตฺตา-

พัส เสกขานมฺหุทิส

จปฺปญฺญาสวเสสํ

จตฺปญฺญาส สมฺภวา

แปลว่า: บัณฑิตพึงแสดงวิถีจิตของพระอเสกขะได้ ๔๔ ดวง ของพระเสกขะ ๕๖ ดวง ของบุคคลที่เหลือ (ปุถุชน) ๕๔ ดวง ตามสมควรแก่ความเกิดได้

คำอธิบายคาถา

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงวิถีจิตที่พึงเว้นแห่งบุคคลนั้นๆ แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงจิตเท่าที่ได้แห่งบุคคลนั้นๆ จึงกล่าวคำเป็นคาถาว่า “อเสกขานัน” ดังนี้ เป็นต้น

ความว่า บัณฑิตพึงแสดงวิถีจิตของพระอเสกขะ คือของพระชินาสพวามี ๔๔ ดวง คือ กามาวจรวิบากทั้งหมดนั้นเทียว ๒๓ ดวง, กิริยาทั้งหมดนั้นเทียว ๒๐ ดวง อรหัตตผล ๑ ดังนี้ เว้นจิต ๔๕ ดวง คือ กุศลและอกุศลทั้งหมด ๓๓ ดวง ผลเบื่องต่ำ ๓ และมหัคคตวิบาก ๙ ซึ่งเป็นจิตพ้นวิถีย่างเดียว โดยเกี่ยวกับเป็นพระอเสกขะผู้เกิดในกามภพตามสมควร คือตามที่ได้

พึงแสดงวิถีจิตของพระเสกขะว่ามี ๕๖ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ ดวง อารัชนะ ๒ กุศล ๒๑ อกุศล ๗ และผลเบื่องต่ำ ๓ เว้นจิต ๓๓ ดวง คือ กิริยาชวณะ ๑๘ จิตที่สัมปยุตกับทวิฏฐิและที่สัมปยุตวิจิกิจจารวม ๕ ดวง อรหัตตผล ๑ และมหัคคตวิบาก ๙ ตามสมควรแก่ความเกิดได้โดยไม่แปลกกัน แต่ว่าโดยแปลกกัน พึงแสดงวิถีจิตของพระโสดาบันและพระสกทาคามีว่ามี ๕๑ ดวง พึงแสดงวิถีจิตของพระอนาคามีว่ามี ๔๙ ดวง โดยการลดโทสชวณะ ๒ ดวงนั้นเสีย.

พึงแสดงวิถีจิตของปุถุชนที่เหลือ (จากพระอเสกขะและพระเสกขะ) ว่ามี ๕๔ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ อารัชนะ ๒ โลกียกุศล ๑๗ อกุศล ๑๒ เว้นจิต ๓๕ ดวง คือ กิริยาชวณะ ๑๘ โลกุตตรจิตทั้งหมด และมหัคคตวิบาก ๙ ตามสมควรแก่ความเกิดได้โดยไม่แปลกกัน ส่วนว่าโดยแปลกกัน บัณฑิตพึงเห็นข้อตกลงใจร่วมกันได้ออย่างนี้ว่า :-

สำหรับปุถุชนผู้เป็นดิเหตุบุคคล ย่อมได้วิถีจิต ๕๔ ตามประการดังกล่าวแล้วนั้นเทียว

สำหรับผู้เป็นทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล ย่อมได้วิถิจิตเท่ากัน คือ ๔๑ ดวง เว้นวิบากที่สัมปยุตกับญาณ ๔ และอัปปนาชวนะ ๙

สำหรับปุณฺณผู้เป็นสัตว์เกิดในอบาย ย่อมได้วิถิจิตที่ได้กล่าวไว้สำหรับทวิเหตุบุคคล เป็นต้น นั้นแหละ แต่ทว่า ๓๗ ดวง โดยการเว้นทวิเหตุวิบาก ๔ เสีย ฉะนั้นแล.

การจำแนกความเป็นไปของวิถิจิตโดยเกี่ยวกับบุคคล ชื่อว่า **บุคคลเภทะ**

จบบุคคลเภทะ

ภูมิวิภาคะ

การจำแนกวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ

อนึ่ง ในกามาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมดตามสมควร ในรูปาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตทั้งหลาย เว้นปฏิชชวนะและตทาลัมพนะ และในอรุปาวจรภูมิ ย่อมได้วิถิจิตทั้งหลาย เว้นปฐมมรรค รูปาวจรจิต หสนจิต และอรุปาวจรจิต ชันต่ำกว่า และแม้ในทุกภูมิ สำหรับบุคคลผู้ที่ปราศจากประสาธน์นั้นๆ ก็ย่อมไม่ได้วิถิจิตที่เป็นไปทางทวารนั้นๆ ส่วนสำหรับพวกอสังขยัตถ์ทั้งหลายไม่มีความเป็นไปของจิตเลยแม้โดยประการทั้งปวง ฉะนั้นแล.

คำอธิบาย

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ในกามาวจรภูมีย่อมได้วิถิจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด” ดังนี้ ก็เพราะความที่กามาวจรภูมินี้มีทวารแห่งวิถิจิตครบทั้ง ๖ ทวาร และบุคคลก็มีครบทั้ง ๑๒ จำพวก

ก็แต่ว่าแม้ได้วิถิจิตครบทั้งหมดก็ตาม ถึงกระนั้นในกามภูมิ ๑๑ นั้น ก็มีใช่ว่าแต่ละภูมิล้วนมีวิถิจิตครบทั้งหมด เพราะในอบาย ๔ ย่อมไม่ได้อัปปนาชวนะ กิริยาชวนะ และมหาวิบากทั้งหลาย อนึ่ง ว่าโดยบุคคล ทวิเหตุบุคคล และอเหตุบุคคล แม้ในกามสุคติภูมินั้น ก็ย่อมไม่ได้อัปปนาชวนะ กิริยาชวนะ และมหาวิบากที่เป็นญาณสัมปยุต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ตามสมควร”

คือตามสมควรแก่ภูมินั้นๆ และบุคคลนั้นๆ

คำว่า ในรูปาวจรภูมิ ย่อมได้วิจิตรทั้งหลาย เว้นปฏิขณชะและตทาลัมพะ คือ ในรูปาวจรภูมิ ๑๕ เว้นอสัญญีสัตตภูมิ ย่อมได้วิจิตรที่เหลือ เว้นปฏิขณชะ เพราะพวกพรหมผู้ปฏิสนธิด้วยมหัคคตวิบากไม่มีจิตน้อมไปในอันทำไว้ในใจซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย โดยอาการว่า “ไม่น่าปรารถนา” และเว้นตทาลัมพะ อันมีข้อกำหนดว่าเป็นไปแก่กามาวจรสัตว์เท่านั้น แม้มีสันติระณจิตเกิดได้ก็โดยสันติระณกิจนั้นแหละไม่ใช่โดยตทาลัมพกิจ

ท้วงว่า เพราะเหตุไรในรูปาวจรภูมิท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวการเว้นจิต ๓ ดวง (หรือ ๖ ดวง) คือ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณไว้ด้วยเล่า เพราะจิตเหล่านี้ก็ไม่มีแก่พวกพรหม?

เฉลยว่า ก็คำว่า “สำหรับบุคคลผู้ปราศจากประสาทนั้นๆ ก็ย่อมไม่ได้วิจิตรที่เป็นไปทางทวารนั้นๆ” ดังนี้ นั่นเอง เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวสงเคราะห์พวกพรหมทั้งหลายด้วยอยู่แล้ว ความว่า พวกพรหมปราศจากประสาทจุมูกประสาทลิ้น และประสาทกาย พวกพรหมจึงไม่ได้วิจิตร คือ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ อันเป็นไปอาศัยประสาทเหล่านี้เป็นทวาร แล.

คำว่า ในรูปาวจรภูมีย่อมได้วิจิตรทั้งหลาย เว้นปฐมมรรค รูปาวจรจิต หสนจิต และรูปาวจรจิตชั้นต่ำกว่า ความว่า ชื่อว่า เว้นปฐมมรรค ก็เพราะปฐมมรรค คือโสดาปัตติมรรคนั้น บุคคลจะทำให้บังเกิดได้ก็โดยการกำหนดทั้งนามทั้งรูป และต้องอาศัยกัลยาณมิตร ในรูปาวจรภูมิ มีแต่นามอย่างเดียวไม่มีรูป และไม่มีกัลยาณมิตร ชื่อว่า เว้นรูปาวจรจิต ก็เพราะรูปาวจรจิตทั้งหลายล้วนเป็นจิตอาศัยวัตถุ (หทยวัตถุ) อันเป็นรูปธรรมอย่างเดียว แม้ที่เว้น หสนจิต ก็อย่างนั้น ทั้งหสนจิตก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยรูปโดยประการอื่นอีกคือ เป็นไปโดยประการที่ยังอาการยัมเี่ยมอันเป็นส่วนรูปให้บังเกิด ชื่อว่า เว้นรูปาวจรจิตชั้นต่ำกว่า ก็โดยเกี่ยวกับเป็นภูมิที่สูงกว่า กล่าวคือ ในวิญญาณัญญาตนภูมิ ย่อมไม่ได้आกาสานัญญาตนจิต ในआกิญจัญญาตนภูมิก็ย่อมไม่ได้แม้วิญญาณัญญาตนจิต อย่างนี้เป็นต้น เพราะความที่ก้าวล่วงได้แล้วด้วยอรุปภาวนาชั้นสูงกว่า

คำว่า สำหรับบุคคลผู้ปราศจากประสาทนั้นๆ เป็นต้น นอกจากจะเป็นคำพูดพาดพิงถึงพวกรูปพรหมทั้งหลายดังกล่าวแล้วนั้น ยังรวมเอาบุคคลในกาม-

ภูมิซึ่งเพียบพร้อมด้วยประสาททั้ง ๕ แต่ขาดประสาทนั้นๆ ไป อันเป็นบุคคลผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด เป็นต้น อีกด้วย เพราะคำว่า แม้ในทุกภูมิ ที่ท่านกล่าวไว้ก่อนนั้นมีความหมายว่า “ในกามภูมิและในรูปภูมิ” ก็ท่านอาจารย์จกกล่าวถึงความเป็นไปเกี่ยวกับความเป็นผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้นเองในปริเฉทต่อไปข้างหน้า คำอธิบายเกี่ยวกับอสังขณีสัตว์ไม่ต้องมี เพราะชัดเจนอยู่แล้ว

คาถาสรุปรการจำแนกความเป็นไปของวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ

อสีติ วิถิจิตตานิ

กาเม รูปะ ยถาหิ

จตุสณฺหิ ตถารูปะ

เทเวจฺจตฺตปิส ลพฺภเร

แปลว่า : ในกามภพย่อมได้วิถิจิต ๘๐ ในรูปภพย่อมได้วิถิจิต ๖๔ อนึ่ง ในอรูปภพย่อมได้วิถิจิต ๔๒ ตามสมควร
ที่ว่ามานี้เป็นภูมิภะ (การจำแนกวิถิจิตโดยเกี่ยวกับภูมิ) ในอธิการแห่งวิถีสังคพะนี้

ความเป็นไปของจิตทางทวารทั้ง ๖ ตามประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ มีภวังค์คั่นตามสมควรแก่ความเกิดได้ ย่อมเป็นไปไม่ขาดสายตราบเท่ากำหนดอายุ

คำอธิบายคาถา และข้อความท้ายปริเฉท

ในกามภพย่อมได้วิถิจิต ๘๐ เว้นจิตที่พ้นวิถิ คือ มหัคคตวิบาก ๙ เท่านั้น
ในรูปภพย่อมได้วิถิจิต ๖๔ คือ อารักขชนะ ๒ อเหตุกวิบาก ๙ และชวนจิต ๕๓ เว้นจิต ๒๕ ดวง คือ ปฏิฆชนะ ๒ ตทาลัมพะนะ ๘ (มหาวิบาก ๘) วิญญูณ ๖ มีขามวิญญูณเป็นต้น และจิตที่พ้นวิถิ ๙

ในอรูปภพย่อมได้วิถิจิต ๔๒ ดวง คือ กามาวจรชนะ ๒๖ (อกุศล ๑๐ มหากุศล และกิริยา ๑๖) อรูปชนะ ๘ โลกุตตรชนะ ๗ และมโนทวารารักขชนะ ๑ เว้นจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรวิบาก ๒๓ ปฐมมรรค ๑ รูปาวจร ๑๕ ปฏิฆชนะ ๒ อรูปวิบาก ๔ กิริยามโนธาทู (ปัญจทวารารักขชนะ) ๑ และหสนจิต ๑

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “เพราะในรูปภพไม่มีอนิฏฐารมณฺ์ เฉพาะพวกพรหมที่มาในโลกมนุษย์ (ซึ่งมีอนิฏฐารมณฺ์) นี้เท่านั้น จึงจะมีความเกิดขึ้น

แห่งอกุศลวิบาก เพราะฉะนั้น ในรูปภพหักพวกอกุศลวิบากเหล่านั้นแล้ว ก็
ย่อมได้วิถิจิต ๖๐ เท่านั้น พร้อมกับกามาวจรกุศลวิบาก ๕ ดวง (จักขุวิญญาณ ๑
โสตวิญญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตிரณะ ๒)” ดังนี้ ก็ในคำของอาจารย์
พวกนี้ ควรมีคำเฉลยอย่างนี้ว่า “สำหรับพวกพรหมผู้ดำรงอยู่ในพรหมโลกนั้นแหละ
แลดูภาพ ฟังเสียงในโลกมนุษย์นี้อยู่ นั่น ใครๆ ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าอนิฏฐารมณใน
โลกมนุษย์ จะไม่ปรากฏแก่พวกพรหมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว
วิถิจิตในรูปภพนั้นไว้ ๖๔ ดวง ซึ่งรวมทั้งอกุศลวิบาก ๔ ดวง เหล่านั้น (จักขุ-
วิญญาณ ๑ โสตวิญญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันตிரณะ ๑) ก็เพราะได้ทำ
อธิบายไว้อย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ใน **ปกรณ์ธัมมานุสารณีย์** ว่า “ใน
เวลาใด พวกพรหมหน่วงเหนี่ยวเอาอนิฏฐารมณซึ่งเป็นกามาวจร ในเวลานั้น จักขุ-
วิญญาณ โสตวิญญาณ มโนธาตุ และสันตிரณะ อันเป็นอกุศลวิบาก ย่อมมี
ความอุบัติแม้ในรูปภพนั้น” ดังนี้.

การจำแนกวิถิจิตเกี่ยวกับภุมิ ชื่อว่า **ภุมิวิภาคะ**

คำว่า **มีภวังค์คั่น** คือมีภวังค์คั่นระหว่างวิถิจิตแต่ละวิถิจิต

คำว่า **ตามสมควรแก่ความเกิดได้** คือวิถิจิตที่มีภวังค์คั่นเหล่านั้นย่อมเป็นไป
ตามสมควรแก่ความเกิดได้ทางทวารนั้นๆ และในภพนั้นๆ

คำว่า **ตราบเท่ากำหนดอายุ** อธิบายว่า ความเป็นไปของวิถิจิต ย่อมเป็น
ไปไม่ขาดสาย จับตั้งแต่วิถิจิตทางมโนทวารที่เป็นไปต่อจากปฏิสนธิ อันเป็นวิถิจิตแรก
ในภพ เกี่ยวเนื่องกับภวนิกันติ (ความยินดีในภพ) จนถึงคราวจุติจิตสิ้นสุดลง หรือ
จนถึงคราวที่ภวังค์ซึ่งเป็นไปก่อนหน้าจุติจิตนั้นสิ้นสุดลง จะมีการขาดสายใน
ระหว่างบ้างก็เฉพาะในเวลาทีพระอริยบุคคลบางท่านเข้านิโรธสมาบัติเท่านั้น

จบภุมิวิภาคะ

ปริจเฉทที่ ๔ ที่ชื่อว่า วิถิสังคหวิภาคะ จบแล้วโดยประการฉะนี้.

ดัชนี

ก		ช	
กรรมนิยาม	๑๗	ชรตา	๙
กัมมวารณ	๕๙	ชวณนิยม	๒๒-๒๓, ๕๒-๕๘
กามาวจรชวณะ ๓ ชณะ,		ชวณวาระ	๒๔
ติกขบุคคล	๓๓	ชวณะ,	
กามาวจรชวณะ ๔ ชณะ,		กิจ	๑๖
มันทบุคคล	๓๓		
กามาวจรชวณะ	๕๒	ฌ	ฌานสมาบัติวิธี ๓๕, ๓๘-๓๙, ๕๗
กามาวจรภูมิ	๖๔		
กิริยาชวณะ	๔๑, ๔๔	ฐ	๖-๘
กิเลสวารณ	๕๙		
ข		ด	
ขิปปาภิญญบุคคล	๓๕, ๓๘	ตทาลัมพนนิยม	๑๕, ๔๑-๕๑
		ตทาลัมพนวาระ	๒๔
ค		ตทาลัมพนวิปากจิต	๑๕
		ตทาลัมพนชะ,	
คลองทวาร ๕	๑๐	กิจ	๑๖
โคตรภู	๓๓	โอกาสที่ทำให้เกิด	๕๑
		โอกาสที่ทำให้ไม่มี	๕๑
จ		ติกขบุคคล	๓๓
		ติเหตุบุคคล	๕๘, ๖๑
จักขุทวารวิธีจิต	๒๖	ท	
จักขุวิญญาณ, กิจ	๑๖		
จิตนิยาม	๑๗-๑๘	ทวิเหตุบุคคล	๕๘-๕๙
จุตูปปาตญาณ	๕๖	ทวิเหตุวิปากปฏิสนธิ	๖๐
เจโตปริยญาณ	๕๖	ทันธาภิญญบุคคล	๓๕, ๓๘
ฉ		ทิพโส	๕๖
		ทศติบุคคล	๕๙
ฉักกะ ๖	๒		

ธ		ผ				
ธรรมนิยาม	๑๗	ผลจิต	๕๖			
น		ผลสมาบัติ	๓๔			
		ผลสมาบัติตวิถิ	๔๐, ๕๗			
	นียตมิจฉาทิฏฐิ	๕๙	โผฏฐัพพะ	๑๑		
	นียาม ๕	๑๖-๑๗				
กรรมนียาม	๑๗	พ				
จิตนียาม	๑๗-๑๘		พระยมกปาฏิหาริย์	๕๓-๕๕		
ธรรมนียาม	๑๗		พระสภทาคามีผลบุคคล	๖๒		
พีชนียาม	๑๗		พระเสกษะ	๕๘, ๖๑		
อุตุนียาม	๑๗		พระใสดาปัตติผลบุคคล	๖๒		
นิโรธสมาบัติ	๕๒		พระอนาคามีผลบุคคล	๖๒		
นิโรธสมาปัตติวิถิ	๔๐, ๕๒		พระอนาคามี	๕๘, ๖๑		
บ			พระอเสกษะ	๖๑		
	บปริกรรม		๓๓	พีชนียาม	๑๗	
	บุพเพนิวาสานุสติญาณ		๕๖			
ป		ภ				
			ภวัจค์,			
	ปรจิตตวิฆานนะ		๕๖	ปัญญาโวการภูมิ	๑๒	
	ปริตตโคตร		๓๓	ภวัจค์คััน	๖๗	
	ปริตตชวณวาระ		๒๘	ภวัจคจลนะ	๑๒, ๒๒	
	ปริตตารมณ		๕, ๒๐-๒๑	ภวัจคูปัจเจทะ	๑๒	
	ปริตตารมณวิถิ		๒๗	ภังคชณะ	๖-๗	
	ปวัตติสังคหะ		๑	ภูมิวิภาคะ	๖๔	
	ปัจจุเวกชนจิต		๕๒, ๕๕			
	ปัญญาทวาราวชชนะ,		๑๓	ม		
	กิจ		๑๖		มโนทวารวิถิ,	
	ปาทกฉานวิถิ		๓๘-๓๙		ชวณะเป็นกามาวจร	๒๘-๓๑
	บุคคลเภทะ		๕๘-๖๔		ชวณะเป็นอัปปนา	๓๑-๔๑
	ปุณฺชน ๔ จำพวก		๕๘-๕๙		มโนวิญญูญาณ	๓-๔
	ปุณฺชนโคตร		๓๓	มรณาสันนวิถิ	๕๓	

มรรคจิต	๕๒, ๕๖, ๖๒	โดยเกี่ยวกับภูมิ	๖๔-๖๖
มรรควิธี	๓๙	โดยบุคคล	๕๘
มัทคคตโคตร	๓๓	ปุณฺณ	๖๓-๖๔
มัทคคตชวณะ	๓๓-๓๔, ๕๒	พระยมกปาฏิหาริย์	๕๓-๕๕
มหันตารมณ	๕, ๑๘-๒๐	พระเสกขะ	๖๓
มหันตารมณวิธี	๒๖	พระอเสกขะ	๖๓
มคคาวรณ	๖๐	รูปภพ	๖๖
มณฑบุคคล	๓๓	รูปาวจรภูมิ	๖๔-๖๕
โมฆวาระ	๒๔	สัตวินอบาย	๖๔
		อรุภพ	๖๖
		อรุปาวจรภูมิ	๖๔-๖๕
ร		วิธีจิตทางปัญจทวาร	๒๔-๒๘
รูปธรรม, อายุ	๖, ๘-๙	วิธีวิมุตตจิต	๑๕
		วิปากปฏิสนธิ	๖๐
ล		วิปากาวรณ	๖๐
โลกียอัปปนาจิต	๓๗	วิภูตารมณ	๖, ๒๘-๒๙
โลกียอัปปนาวิธี	๓๗-๓๙	วิภูตารมณวิธี	๓๑
โลกุตตรชวณะ	๓๔, ๖๒	วิสัยปวัตติ, ๒-๓, ๕, ๒๔, ๒๖-๒๘	
โลกุตตรวิธี	๓๙	ทางปัญจทวาร	๕-๖
โลกุตตรอัปปนาจิต	๓๗	ทางมโนทวาร	๕-๖
โลกุตตรอัปปนาวิธี	๓๗, ๓๙-๔๑	เวทนา,	
		วิปาก	๔๓
ว		โฏฐัพพนจิต	๑๔, ๒๒, ๒๓
วาระ ๔,		โฏฐัพพนวาระ	๒๔
วิธีจิตทางปัญจทวาร	๒๔-๒๘	โฏฐัพพนะ,	
วิญญาน ๖	๓	กิจ	๑๖
วิธี ๖	๔	ไวทาน	๓๓
วิธี	๓	ส	
วิธีจิต,		สมาบัติวิธี	๕๒-๕๓, ๕๗
กามภพ	๖๖	สังขตธรรม,	
กามาวจรภูมิ	๖๔	ลักษณะที่เป็นสังขตะ	๘

สังคหะ	๑	อรูปขวณะ	๕๒
สันตติ	๙	อวิภูตารมณ	๖, ๒๘-๒๙
สันติริณจิต	๑๔	อวิภูตารมณวิถี	๓๑
สันติริณะ,		อสังญีสัตว์	๖๔, ๖๕
กิจ	๑๖	อเหตุกบุคคล	๕๘-๕๙
สัมปกิจฉันนจิต	๑๔	อเหตุกวิปากปฏิสนธิ	๖๐
สัมปกิจฉันนะ,		อัปปนา ๑๒	๓๖-๓๗
กิจ	๑๖	อัปปนา ๓๒	๓๖-๓๗
		อัปปนา ๖	๓๖-๓๗
		อัปปนา ๘	๓๖-๓๗
ห		อัปปนาขวณะ,	๓๑-๔๑
หสิตุปปาทจิต	๔๔	ของปุถุชน	๓๖-๓๗
		ของพระเสกขะ	๓๖-๓๗
อ		ของพระอเสกขะ	๓๖-๓๗
อติปริตตารมณ	๕, ๒๒-๒๔	อัปปनावิถี	๓๔
อติปริตตารมณวิถี	๒๗	อาทิกัมมิกฉานวิถี	๓๕-๓๘
อติมหันตารมณ	๕, ๙-๑๘	อายุ,	
อติมหันตารมณวิถี	๑๑, ๒๖, ๒๘	รูปธรรม	๖, ๘-๙
อติอิฐฐารมณ	๔๑-๔๒	ลักษณะรูป	๙
อติตภาวังค์	๑๑	วิญญูติรูป	๙
อนันตรปัจจัย	๔๖-๔๗	อารมณ,	
อนิจจตา	๙	กิจ	๑๖
อนิฐฐารมณ	๔๑	อิฐฐัมมัตตตารมณ	๔๒
อนุโลม	๓๓, ๓๔	อิฐฐารมณ	๔๑
อปายิกอเหตุกบุคคล	๕๙	อิทธิวิธ	๕๖
อภิญา ๕	๕๖	อุตุนิยาม	๑๗
อภิญาขวณะ	๕๒, ๕๖	อุปปายะ	๙
อภิญาวิถี	๓๘-๓๙	อุปปาจาระ	๓๓
อริยโคตร	๓๓	อุปปาทขณะ	๖-๗
อริยูปวาหะ	๕๙		

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิมมัตถสังคหะ ประจําปีที่ ๔ (พิมพ์ครั้งที่ ๒)

ลำดับ	บาท	บาท	บาท
๑. รศ.พญ.กนกรัตน์ ศิริพานิชกร	๑,๐๐๐	๓๒. คุณณรงค์ สุขศรีสังข์	๑๐๐
๒. คุณกัลยา ชุ่มบำรุง	๑๐๐	๓๓. คุณณัฐชยา ประดิษฐ์ศิลปโชติ	๒๐๐
๓. คุณกาญจนา พานิชเจริญ	๒๐๐	๓๔. คุณณัฐธิดา มานะวนิชย์	๒๐๐
๔. คุณการุญ-คุณอาภารัตน์ ออบแย้ม	๑,๐๐๐	๓๕. คุณณัฐรัช ตะกุดแก้ว	๑๐๐
๕. ภญ.กิติวิทย์ ชลาภิรมย์	๒,๐๐๐	๓๖. คุณณัฐนันท์ ดวงศิริ	๑๐๐
๖. ภญ.กฤษณา เตียรวิรัตน์	๑๐๐	๓๗. คุณณัฐอาภา พรหมศิริ	๑๐๐
๗. คุณกุลลาภ มงคล	๔๐๐	๓๘. คุณดาราภา สุวรรณกุล	๕๐๐
๘. คุณเกษร ต้นนุกิจ	๕๐๐	๓๙. คุณดารณี เลหาศิริวิจิตร	๑,๐๐๐
๙. คุณคมคาย จงเจริญสุข	๕๐๐	๔๐. คุณดาวรัตน์ มิ่งฉาย	๒๐๐
๑๐. คุณแม่ เสี่ยม-คุณรัชนี้ จรุงจิตต์	๔๐๐	๔๑. คุณแตร ทับทิม	๑๐๐
๑๑. คุณเครือมาศ พุฒิกิจปิฎก	๕๐๐	๔๒. คุณถวัลย์วงศ์-คุณปชารัตน์	๑,๐๐๐
๑๒. คุณงามตา บุขบวนิช	๒๐๐	ธีระวิทย์ปิฎก	
๑๓. คุณจำเริญ แก้วสมบัติ	๒๐๐	๔๓. คุณทักษิณา-คุณสุระ รัตนกิจตระกูล	๓๐๐
๑๔. คุณจินดารัตน์ พงศ์พฤษะ	๑๐๐	๔๔. คุณทิพวรรณ สุวรรณวิฑู	๒๐๐
๑๕. คุณจินตนา เมืองไพศาล	๓๐๐	๔๕. คุณเทพฤทธิ์ สาริตการณณ์	๑,๐๐๐
๑๖. คุณจิรพันธุ์ นิสัยพันธุ์	๑๐๐	๔๖. คุณธนพร นวลศรี	๕๐๐
๑๗. คุณจิระพัฒน์ ศรีธรรณน	๒๐๐	๔๗. คุณธนโรจน์-คุณอุริสรา จิราวัฒน์	๑,๐๐๐
๑๘. คุณจุฑาทิพย์ เปรมโยธิน	๒๐๐	๔๘. คุณนงนารถ สิงหนาท	๑๐๐
๑๙. คุณจรรย์ เลหาศิริปัญญา	๒๐๐	๔๙. คุณนงนุช โชติกเสถียร	๕๐๐
๒๐. คุณฉลาด นระศรี	๑๐๐	๕๐. คุณนพรัตน์ สุวรรณอักษร	๕๐๐
๒๑. คุณชนิดา ลิ้มธงเจริญ	๑,๐๐๐	และครอบครัว	
๒๒. คุณชวนชื่น ชีวะกานน	๘๐๐	๕๑. คุณนภดล จิตตารัตน์	๕๐๐
๒๓. คุณชอุ่ม ระไวดอน	๑๐๐	๕๒. คุณนภดล-คุณจันทนา แม้นเจริญ	๑,๐๐๐
๒๔. คุณชัย ชัดรแก้ว	๑๐๐	และครอบครัว	
๒๕. คุณชัยณรงค์-คุณสินพูนวิทย์วงศศิริ	๑,๕๐๐	๕๓. คุณนวลฤดี กฤตยานุกูล และ	๑,๐๐๐
๒๖. คุณชัยวงศ์ ช่างเกิด	๑๐๐	คุณปริญญนันท์ เต็มฤทธิกุลชัย	
๒๗. คุณชุมศักดิ์-คุณประณัฐ เตชะเสน	๑,๐๐๐	๕๔. คุณนทีร์ แสงทองศรีมงคล	๑๐๐
๒๘. คุณไช้เอง แซ่แต้	๒๐๐	๕๕. คุณนิจ อาชวานนท์	๑๐๐
๒๙. คุณญาณิน หนูนาประเทศ	๒๐๐	๕๖. คุณนิพนธ์-คุณสมสวัสดิ์ บุญญภัทโร	๕๐๐
๓๐. คุณณัฐิดา วงศ์วิเศษ	๕๐๐	๕๗. ดร.นิรัตน์-คุณอรมน ททรัพย์ทวีธรรม	๕๐๐
๓๑. คุณณัฐินี วงศ์วิเศษ	๕๐๐	๕๘. คุณนิสิต เพ็ชรทอง	๑๐๐

	บาท		บาท
๕๙. คุณนุชากร อติพัฒน์	๕๐๐	๙๑. คุณพัชมน โพธิ์ไย	๓๐๐
๖๐. คุณบรรจง สุพรรณกุล	๑๐๐	๙๒. คุณพัชรกร ไชยศรี	๒๐๐
๖๑. คุณบริندا จิตไพศาลวัฒนา	๕๐๐	๙๓. คุณพันทิพา บุรณมาตร์	๕๐๐
๖๒. แม่ชีบุญพา พรหมทวี	๑๐๐	๙๔. คุณพิพัฒน์-คุณสุรีย์ หงส์ดามรงค์	๕๐๐
๖๓. คุณบุญรักษ์ นาครัตน์	๒๐๐	๙๕. คุณพิมพ์ศิริ ทิรานนท์	๓๐๐
๖๔. คุณบุญเรียบ พันธุ์ชัย	๕๐๐	๙๖. คุณพิมพ์มล จันบุญศรี	๓๐๐
๖๕. คุณบุญล้อม ศุภานุสนธิ์	๑,๐๐๐	๙๗. คุณพิรพร คล่องเวสสะ	๔,๐๐๐
๖๖. คุณบุญล้อม ทับทิมทอง	๒๐๐	๙๘. คุณพิสิฐ-คุณศุภรัตน์-คุณมติมา บุญสรณาผล	๑,๐๐๐
๖๗. คุณบุญเลิศ รัตนสมัย	๑๐๐	๙๙. คุณพึงพิศ สารีผล	๒๐๐
๖๘. คุณบุญศรี แก้วสุก	๒๐๐	๑๐๐. คุณพูนศรี ศุภวาณิช	๓๐๐
๖๙. คุณบุษกร สิงคาลวณิช	๒,๐๐๐	๑๐๑. คุณเพ็ญศรี เกสกรุล	๑๐๐
๗๐. คุณประจวบ อิศรางกูร ณ อยุธยา	๕๐๐	๑๐๒. ภญ.เพ็ญศรี วุฒิเศรษฐไพบุลย์	๕๐๐
๗๑. คุณประณีต พิจิตรวัยปริษา	๑๐๐	๑๐๓. คุณเพียงพร เจริญลาภ	๖๐๐
๗๒. คุณประภัสรา กำธรกิตติกุล	๔๐๐	๑๐๔. คุณไพจิตร เชื้อเทศ และครอบครัว	๓๐๐
๗๓. คุณประเสริฐ สุรพันธุ์มาภา	๒๐๐	๑๐๕. คุณไพจิตร รัตตะรังสี	๕๐๐
๗๔. คุณปราณี สวัสดิ์นาม	๑๐๐	๑๐๖. คุณภาววี บุญอนุวัฒน์	๒๐๐
๗๕. คุณปราโมทย์ อธิติกุล	๕๐๐	๑๐๗. คุณมณฑร-คุณณัฐพร วิทยาวงศจุ	๑,๐๐๐
๗๖. คุณปราโมทย์-คุณกันทิมา แสงไฟ	๕๐๐	๑๐๘. คุณมณฑา พูนทวี	๑๐๐
๗๗. คุณปลิดา หุนาประเทศ	๑๐๐	๑๐๙. ภญ.มณี ถาวรทิวังษ์	๑๐๐
๗๘. คุณปิยรัตน์ ประมุขชัย	๕๐๐	๑๑๐. คุณมณีรัตน์ ภาณุภัค และครอบครัว	๒,๐๐๐
๗๙. คุณเปรมฤต มยาเศส	๑๐๐	๑๑๑. คุณมยุรี อัจฉริยะศักดิ์ชัย และ ครอบครัว	๕๐๐
๘๐. คุณผล-คุณจวี น้อยศรี และบุตร-ธิดา	๔๐๐	๑๑๒. คุณมยุรี คำประเสริฐ	๓๐๐
๘๑. คุณพนิตพร ระงับพาล	๒๐๐	๑๑๓. คุณมานะ โกวิทยา	๑,๐๐๐
๘๒. พ.อ.หญิงพินิตา จรุงรัตน์	๕๐๐	๑๑๔. คุณมาลาวรรณ รักกุล	๑๐๐
๘๓. คุณพรรณศรี สุพัฒน์	๕๐๐	๑๑๕. คุณเมตตา ตรีบำรุง	๓๐๐
๘๔. รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ	๑,๐๐๐	๑๑๖. คุณเมทินี วายุภักตร์	๑๐๐
๘๕. พระภุจจินดา	๑๐๐	๑๑๗. คุณยุทธนา-คุณศศิธร อ่ำสกุล	๑,๐๐๐
๘๖. คุณพร้อมเพรา ธรรมมงคล	๓,๐๐๐	๑๑๘. คุณยุพา ส่งศิริ	๕๐๐
๘๗. คุณพฤฒิพล จำรุงรัตน์	๒๐๐	๑๑๙. ภญ.ยุพดี วัยพงษ์	๑๐๐
๘๘. พลตรียุทธพงษ์ ศรีเสาวคนธ์	๕๐๐	๑๒๐. คุณระวีวรรณ พูลสุข	๕๐๐
๘๙. คุณพวงจันทร์ เคลือบพนิกุล	๒๐๐		
๙๐. คุณพอลดา ธาราณัติ	๑๐๐		

	บาท		บาท
๑๒๑. คุณวัชณี เลือ่มี่ง	๒๐๐	๑๕๐. คุณสมถวิล เกตุลา	๑๐๐
๑๒๒. คุณเรียบ ไชยรัตน์	๑๐๐	๑๕๑. คุณสมนึก แสงสิงแก้ว	๑๕๐
๑๒๓. คุณลำดวน ลือชาพัฒน์พร	๑๐๐	๑๕๒. พญ.สมบุญ ธรรมเดงกิจ	๕๐๐
๑๒๔. คุณวงวาท สัตย์เจริญ	๕๐๐	๑๕๓. คุณสมบุญ วัฒนหงษ์ศิริ	๕๐๐
๑๒๕. คุณวรรณ สุริบุญวินิต	๔๐๐	๑๕๔. คุณสมลักษณ์ กมลเลิศวรา	๒,๐๐๐
๑๒๖. คุณวรรณดี วันปติกุล	๕๐๐	๑๕๕. คุณสมศักดิ์ รัตนมาลากุล	๒๐๐
๑๒๗. คุณวรรณภา ธรรมรจกุล	๑๐๐	๑๕๖. คุณสมศักดิ์ สีสานากุล	๒๐๐
๑๒๘. คุณวรรณ อภิวุฒิสถาณ	๕๐๐	๑๕๗. คุณสมุทร-คุณวิไลวรรณ คณาญาติ	๓๐๐
๑๒๙. คุณวรัญญา วิทยาภิวัฒน์	๑๐๐	๑๕๘. นพ.สันติ ปลอดทอง	๑,๐๐๐
๑๓๐. คุณวราณี วงศ์พิเศษ	๗,๐๐๐	๑๕๙. คุณสัมพันธ์-คุณสุกัญญา ตีระวัฒน์	๑,๐๐๐
๑๓๑. คุณวัชรมา มุ่งเยี่ยวยา	๒๐๐	๑๖๐. คุณสาธิต อัจฉริยะศักดิ์ชัย	๕๐๐
๑๓๒. คุณวัชร มีนทาพันธ์	๕๐๐	๑๖๑. คุณสายจิตต์-คุณเพ็ญศรี ฟองศรีสิน	๓๐๐
๑๓๓. คุณวันฉะ โกวทยา	๒,๐๐๐	๑๖๒. คุณสิทธิธนากร สิทธิสงคราม	๕๐๐
๑๓๔. คุณวันเพ็ญ ชมเดช	๑๐๐	๑๖๓. คุณสุกิจ จิตต์อารี	๑๐๐
๑๓๕. คุณวิจิตรา มธุรสภาณ	๕๐๐	๑๖๔. คุณสุชาดา พงศ์ธร	๕๐๐
๑๓๖. พญ.วิชนา จำญรัตน์	๓๐๐	๑๖๕. คุณสุนี สิงห์เนติ และครอบครัว	๓๐๐
๑๓๗. คุณวิชัย สุขยานันท์	๑๐๐	๑๖๖. ญ.สุดา สวาทสุด	๑,๐๐๐
๑๓๘. ญ.วิมล จรุงธนกิจ	๕๐๐	๑๖๗. คุณสุภาพร วรวัฒน์กุล	๑๐๐
๑๓๙. คุณวิลาวรรณ สุขทัย	๑๐๐	๑๖๘. คุณสุธีรา เขมะสิงคิ	๒๐๐
๑๔๐. คุณวิสิทธิ์ ตีรวนิตพงศ์- คุณประภาพร ศาลาทอง	๓๐๐	๑๖๙. คุณสุนทรี สรณันท์	๕๐๐
๑๔๑. คุณวิสิทธิ์-คุณจำเนียร บุญสมนาผล	๔,๐๐๐	๑๗๐. ญ.สุนทรี ธรรมย์วัชร	๕๐๐
๑๔๒. คุณเวียงชัย วัชรนิรันดร์- คุณสุภาภรณ์ พรจนาภณ	๑,๐๐๐	๑๗๑. คุณสุนีย์ ธุระงาน	๒๐๐
๑๔๓. คุณศักดิ์ รัตตะรังสี	๕๐๐	๑๗๒. คุณสุปรีดิ์ สกฤตวรรษ	๓๐๐
๑๔๔. คุณศิริกุล สิงห์สินธุ์	๓๐๐	๑๗๓. คุณสุพจน์-คุณวณี สัตตะกุล	๑๐๐
๑๔๕. คุณศิษฏ์วัชร-คุณสุรีย์- คุณผดาสิริ ตาบทพิพัชรณ	๒,๐๐๐	๑๗๔. คุณสุพิชชา ยุทธโยธี	๒๐๐
๑๔๖. คุณศุภาภรณ์ ภัคศิริ	๒๐๐	๑๗๕. คุณสุภาวรา อติชาติการ	๒,๐๐๐
๑๔๗. คุณศุภวรรณ วิลาวรรณ	๑๐๐	๑๗๖. คุณสุภาภรณ์ เมฆกระจำง	๒๐๐
๑๔๘. คุณสดศรี ปริญกุล	๒๐๐	๑๗๗. แม่ชีสุภาภรณ์ สกฤตมา	๓๐๐
๑๔๙. คุณสมสมัย สังข์ปาน และครอบครัว	๕๐๐	๑๗๘. คุณสุพงษ์ โนนชัย	๓๐๐
		๑๗๙. คุณสุริยันต์ รัตนโยธา	๕๐๐
		๑๘๐. คุณสุวณี วีระกันต์	๑๐๐
		๑๘๑. คุณสุวภัทร ชุ่มชัยยา	๑,๐๐๐

	บาท		บาท
๑๘๒. นพ.เสนีย์ คุปต์กานต์	๒๐๐	๑๙๔. คุณอังคณา ศรีขจร	๒๐๐
๑๘๓. คุณเสาวนิจ กมลวงษ์โชติ	๑๐๐	๑๙๕. ญญ.อัจฉรา ธรรมเก็กกิจ	๑,๐๐๐
๑๘๔. คุณโสภิน ลอยรื่น	๒๐	๑๙๖. คุณอัญชลี แซ่จึ้ง	๑๐๐
๑๘๕. คุณอติมา ทับสุวรรณ	๕๐๐	๑๙๗. คุณอัญชิษฐา ผ่องใส	๓๐๐
๑๘๖. คุณอริป สุตสาสดี	๑๐๐	๑๙๘. อาจารย์สุมนตา กระจาดทอง	๕๐๐
๑๘๗. คุณอมรา สถาพร	๒๐๐	๑๙๙. คุณอำนวย รัตนรักษ์	๑,๐๐๐
๑๘๘. คุณอรดี แยมสรวล	๒๐๐	๒๐๐. คุณอัมภา คำนวนตา	๑๐๐
๑๘๙. คุณอรวรรณ ปุษาบาร	๕๐๐	๒๐๑. ญญ.อุทัยรัตน์ เอกทัตตานันต์	๔๐๐
๑๙๐. ญญ.อรวรรณ นูมวงศ์	๕๐๐	๒๐๒. คุณอุบล จำรูญรัตน์	๕๐๐
๑๙๑. พญ.อรอุมา-ทพญ.อรศรี ชูติเนตร	๕๐๐	๒๐๓. คุณอุบล เกียรตินันท์	๑๐๐
๑๙๒. คุณอรุณวรรณ สพันธุ์พงษ์	๕๐๐	๒๐๔. คุณอุษณา วัฒนภาณิชย์	๕๐๐
๑๙๓. คุณอรุณี แสงเสงี่ยม	๑๐๐	๒๐๕. คุณเอมอร ปถมพานิชย์	๒๐๐
รวมเงินบริจาคครั้งนี้			๑๐๕,๑๗๐
ค่าพิมพ์หนังสือ “อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔” ครั้งที่ ๒ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม			๕๘,๐๐๐
ยอดคงเหลือ			๔๗,๑๗๐

หมายเหตุ ใคร่ขออภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ขออนุโมทนา
กองทุนธรรมนิธิ
มีนาคม ๒๕๕๖